

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ֆ Գ

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ-ՈՒՄ 1983—1984 թթ.
ԴԱՇՏԱՅԻՆ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ
Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն Ն Ս Տ Ա Շ Ր Զ Ա Ն**

ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԹԵԶԻՈՆԵՐ

ապրիլ 1985

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀԱՍԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՍՀ-ՈՒՄ 1983-1984 թթ. ԴԱՇՏԱՅԻՆ

ՀԱՍԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ

ՆՎԻՐՎԱԾ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՍՏԱՇՐՋԱՆ

ՋԵԿՈՒԹՅՈՒՄՆԵՐԻ ԹԵՋԻՍՆԵՐ

ապրիլ 1985 թ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

1985

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՐԿԱՆԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Редактор: Б.Н.Аракелян

НАУЧНАЯ СЕССИЯ

ПОСВЯЩЕННАЯ ИТОГАМ ПОЛЕВЫХ АРХЕОЛОГИ-
ЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В АРМЯНСКОЙ ССР

/1983 - 1984 гг./

апрель 1985 г.

ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ

(на армянском языке)

© Издательство АН Армянской ССР, 1985

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
Е Р Е В А Н 1985

ԽԱՅԱՐԱՎԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՇԵՐՏՈՎ ԱՇԵԼՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ-

ՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՐԵՎՈՒԹՅՆԵՐԻ ՎԵՐԱՎԱՆԳՆՄԱՆ ՓՈՐՁ

Խաթարված մշակութային շերտով ստորին պաշտելիքյան հուշարձաններին ուսումնասիրության պրոբլեմը ներկայումս խիստ հրատապ է: Դա վերաբերում է հատկապես աշելյան ժամանակաշրջանի հուշարձաններին, որոնց ուսումնասիրության կարևորագույն նպատակներից մեկը, մեր կարծիքով, բաց քնակավայրերի դինամիկայի հայտնաբերումն է: Այս հանգամանքը անհրաժեշտ է ընդգծել, քանի որ համաձայն ցայժմ տիրող կարծիքի հնավայրերի հատազոտման ժամանակ հնարավոր է որոշել սոսկ հնագիտական նյութի ընդհանուր տեղաբաշխումը, իսկ մարդկանց տնտեսա-արտադրական կենտրոնների հայտնաբերումը անկարելի է համարվում:

Սոցիալ-տնտեսական երևույթների վերականգնման համար բաց տիպի հուշարձանների լիարժեք ուսումնառումը ցույց տալու նպատակով ընդվում են հեղինակի դիտարկումներն ու եզրահանգումները՝ կառարված Հատիս 1 և 2 վերինաշելյան հուշարձանների ուսումնասիրության ընթացքում:

Ուսումնասիրության պլանի զրաֆիական և տեխնիկա-տիպաբանական հետազոտման արդյունքներն են.

1. Հնագիտական նյութը զրավում է խիստ սահմանափակ տերիտորիա՝ երկու կենտրոնացած կուտակումներով:

2. Հնագիտական նյութի հորիզոնական տեղաշարժը զգալի չէ:

3. Ինդուստրիաները խստորեն տարբերվում են ըստ գործիքների տեսակների տոկոսային հարաբերության: Եթե Հատիս 1-ում տիրապետում են ձեռքի հատիքները /քիճասներ/, իսկ լեւալուայան միջուկներն ու ցլեպներն երկրորդական նշանակություն ունեն, ապա Հատիս 2 ինդուստրիայի դիմագիծը որոշվում է հենց գործիքների լեւալուայան տեսակներով, մինչդեռ երկկողմանի մշակված /քիճացիալ/ ձևերը հատուկ են:

4. Հուշարձանները նույնատիպ են՝ կայան-արհեստանոցներ:

5. Հուշարձանները համաժամանակյա են, թվագրվում են վերին աշելով:

6. Ցուրաբանչյուր ինդուստրիայում առանձնանում են ժամանակագրորեն հաջորդական և ծագումնաբանորեն կապակցված երկու համալիր:

7. Հատիս 1 և 2 ինդուստրիաները, ամենայն հավանականությամբ, պատկանում են միևնույն մշակույթին:

Այսպիսով, անշուշտ որոշ զգուշավորություններ, կարելի է ընդունել, որ Հատիս 1 և 2 ինդուստրիաներին հատուկ է ժամանակագրական միասնությունը և մշակութային ծագումնաբանական ազգացությունը: Այս պարագայում ավյալ հուշարժանները միշտ կլինի դիտել որպես մարդկանց միևնույն խմբին պատկանող կողք-կողքի տեղադրված, իրարից անջատ անտեսա-արտադրական երկու կենտրոններ: Այս երևույթը հագիվ թե պայմանավորված լինի բնական գործոնի ազդեցությամբ: Կարծում ենք, որ այն պետք է մեկնաբանել սոցիալական գործոնի առկայությամբ:

Ա. Հատիսի վերին աշելում արդեն ոչ միայն առանձնանում են քարի մշակմամբ զբաղվող վարպետներ, այլև նրանց մեջ կատարվում է նեղ մասնագիտացում՝ ի դեմս ձեռքով հատիչներ և լեալուայան ցլեպներ պատրաստող վարպետների խմբերի:

Բ. Տվյալ բնակատեղիում գործող երկու արտադրական համալիրները /արհեստանոցներ/ միաժամանակ հանդիսացել են նախնադարյան մարդկանց տնտեսա-կենցաղային կենտրոններ: Տնտեսական յուրաքանչյուր բնակիչ մեջ աշխատանքային գործունեության այլաբնույթ ձևերը հավանաբար լրացրել են մեկը մյուսին:

Գ. Հատիսցիների ամեն մի սերունդ իր նախնիներից ոչ միայն ընդօրինակել է քարի մշակման ձևերն ու նարները, այլև բավական երկար ժամանակահատվածում պահպանել է իր բնակավայրի տեղադրությունը և սահմանները:

Դ. Գլեպներից գործիքներ պատրաստելու սովորույթը Հատիսի աշելում նոր էր միայն սկզբնավորվում: Գործիքների ավյալ համակարգը այստեղ հասունանում էր, ամենայն հավանականությամբ, ոչ թե լեալուայան, այլ երկկողմանի մշակված գործիքների հիման վրա: Ավելին, հիմքեր կան ենթադրելու, որ Հատիսի ցլեպից գործիքները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ վերինաշելյան հատիչների զարգացման եզրափակիչ փուլը:

Այս սպոնտան ինստիտուցիան, որը հանգեցնում է հաջորդ մուստերյան շրջափուլում տիրապետող գործիքների նոր որակի համակարգին, Հատիսի աշելում ծագել է հատիչներ պատրաստող վարպետների միջավայրում: Նախադրյալներ կան ենթադրելու, որ Հատիսի վաղալեռնիքյան գործիքների զարգացման նոր աստիճանը նշանավորող զաղափարը առանձին անհատների նախաձեռնության արդյունք է:

Կովկասի, մասնավորապես Հայաստանի աշելի ուսումնասիրության գործում բաց տիպի հուշարժանների դերը հսկայական է: Տվյալ հավայությունների հնագիտական նյութը պարունակում է չափազանց բազմակողմանի ին-

Փորձացիւ: Այդ ինֆորմացիայի վերծանման հիմնական բանալին ինդուստրիաների տեխնիկա-տիպաբանական և պլանիզացիոնական հետազոտման մեթոդների գուգակցումն է:

Ս.Վ.ՔԱՐԵԱՎՈՍԵԱՆ /ՀԳՊՅ/

ԼՈՒՍԱԿԵՐՏ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՐԱՅՐԻ ՎԵՐԻՆ ՊԼԵՆՈՒԹԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

1. 1983-1984թթ. դաշտային աշխատանքների ժամանակ Լուսակերտ 1-ին քարայրի ծայրամասային նստվածքների Ա և Բ շերտերից պեղվել է վերին պալեոլիթյան ժամանակաշրջանի մի մշակույթ՝ իր բոլոր մանրամասներով:

Հավաքածուն բաղկացած է քարի դարի արդյունաբերութունից, հողոցենյան ոսկրային մնացորդներից և գլխավորապես՝ միջնադարյան խեցեղենի կտորներից: Նախնական ուսումնասիրության են ենթարկվել միայն քարե իրերը, որոնք դասակարգվել ու համեմատվել են ըստ ստացման տեխնիկայի, հարդարման ոճի և տիպաբանության: Ստորև ներկայացվում է այդ մշակույթի համառոտ բնութագիրը:

2. Ապացուցված է, որ մշակույթը սկզբնապես զբաղվել է քարայրի նստվածքների վերին շերտը, իսկ ժամանակի ընթացքում լվացվել է և տարվել մոտեցից դուրս ու տեղ զբաղեցրել քարայրի մուստերյան և աշելյան շերտերի լայնակի կտրվածքի միջին մասում:

Շերտագրական երկայնակի կտրվածքը հնարավորութուն է տալիս վերականգնել մշակույթի սկզբնական դիրքը, որը սակայն չի հանգեցնում այսպես կոչված „նախօրինյակյան“ վարկածին, որի համաձայն վերին պալեոլիթը շերտագրորեն նախորդում է մուստերյան մշակույթին:

Կարծում ենք, որ Լուսակերտ 1-ին քարայրի շերտագրութունը կնպաստի լուծելու այդ կնժոռոտ հարցը:

3. Վերին պալեոլիթի մշակույթը տեխնիկապես ներկայացված է միջուկներով, ծլեպներով ու շեղբերով՝ թափոնի առկայութամբ: Շեղբերն ու ծլեպները համապատասխանում են միջուկներին, իսկ շեղբերի մանրամասն կտորները՝ շեղբերին:

Քարայրի ուշ մուստերյան և վերին պալեոլիթյան մշակութային համեմատութունից պարզվում է, որ քարի մշակման լեռնալայան եղանակը աստիճանաբար փոխակերպվել է նախապրիզմատիկ տեխնիկայի, կողային հանույթով, որը և ապացուցվում է դեռևս ոչ կանոնավոր, բայց առավելագույն քանակի հասած շեղբերի առկայութամբ:

4. Գործիքները պատրաստված են վերին պալեոլիթին հատուկ հարդարման եղանակներով, առավելագույն զերիշխում է ոչ խորը ծայրային հարդարումը, երկար շեղքերի հատումը և ծեփների վերջավորություներին կլորացման ձևը: Գործիքների տեսակների մեջ աչքի են ընկնում կտրիչները, սայրերը և թեք հատված իրերը: Այս բոլորը կազմում է մշակույթի գործիքների 47⁰%, շահված միկրոգործիքները:

5. Ուսումնասիրվող մշակույթը համարված է ինչպես մուստերյան, այնպես էլ ավելի ուշ շրջանի մեզոլիթյան մշակույթներին հատուկ զոնաներով, որը խոսում է նրա երկար գոյատևելու մասին: Լուսակերտի վերին պալեոլիթի՝ այդ նույն քարայրի մուստերյան մշակույթի հետ ընդհանրությունն ավելի է, քան նուռնուսի կամ Սատանի դարի վերին պալեոլիթի հետ, որոնք ըստ երևույթին, ավելի զարգացած փուլի արդյունք են:

Ելնելով նշված փաստերից կարող ենք նշել, որ ուսումնասիրվող մշակույթը ավելի հին է և որ կարևորն է՝ էվոլյուցիոն եղանակով ծագում է տեղի մուստերյան մշակույթից: Այսպիսով՝ նշված քարայրում հայտնաբերված երեք ժամանակաշրջանների մշակույթների /աշել, մուստիե, վերին պալեոլիթ/ ավանդական զարգացման փաստը խիստ կարևոր է ժամանակագրական և պատմագրական առումով:

Հ.Ա.ԱՋԻՋԵԱՆ

ՀՐԱՋԴԱՆԻ ԿԻՐՃԻ ԶԱՐԱԹՐ-ԱՍՏԱՐԱՆՆԵՐՆ ՈՒ

ՆՐԱՆՑՈՒՄ ԲՆԱԿՎՈՂ ՆԱՄԱՄԱՐԴԸ

1. Հայաստանի ընդլայն նվազ ուսումնասիրված երևույթներից մեկը քարայրներն են: Արևելյան Հայաստանի քարանձավներում հոմինիդի բնակեցման ու նրա գործունեության փաստերը մեծ ուշադրության են արժանացել: Բրածո մարդու էկոլոգիայի ուսումնասիրությունը անձավներում մշտապես հետաքրքրել է նախնադարյան հասարակությունն ուսումնասիրող պատմաբաններին ու հնագետներին:

2. Հայկական լեռնաշխարհը եղել է մարդու նախադարձներից մեկը, որտեղ մարդը օթևանել է գետերի, լճերի, անտառների, կիրճերի շրջակայքում ընկած անձավներում:

Չափազանց ավելիները ցույց են տալիս, որ Երևան 1-ին անձավի կտրվածքներում երևացող առատադի որոշ հատվածներում պարզ նշմարում են մարդու կողմից մշակման հետքեր: Ամո-1 անձավում մարդու գործու-

նեության հետքերը միջնադարից հասնում են պալեոլիթին: Զոպուսի ան-
ժավում հայտնագործված նյութերը ցույց են տալիս, որ անձավը օգտա-
գործվել է նաև անտիկ և միջնադարյան էպոխայում:

3. Զարայրներն առաջացել են բնության տարերքի, ինչպես և մար-
դու գործունեության հետևանքով: Հեն բացառվում հողմնահարմամբ առա-
ջացած դենուդացիոն մեղքվածքներն ու նստվածքային անձավները: Այդ
անձավները կից են միմյանց, հարուստ նյութերով իրար մոտ թափված:
Բազալտյա թարայրները վատ են հողմնահարվում, նրանցում եղած նյութե-
րը չեն մաշվում, ծածկվում են բարակ պտինայով, իսկ նստվածքային-
հեյզերյան անձավներում նյութերը ինչպես և թարայրը շուտ են քայքայ-
վում, քարայրը հաճախ փլվում է:

4. Հրազդանի կիրժը հարուստ է հնեամադաբանական, հնեաբանական
ու հնագիտական նյութերով, որոնք կարելի է համեմատել Տանգանիայում
գտնվող Օլեբոկայան կիրժի բրածո նյութերի հետ: Մարդանման էակի
Homo habilis և կաթնասունների ֆոսիլիզացված ոսկորներ, գետաբա-
րերից պտրաստված պրիմիտիվ աշխատանքային գործիքներ, որոնց վաղե-
մությունը հասնում է 2,8-1,2 միլիոն տարվա: Հրազդանի կիրժը մարդու
ֆիլոգենեզը լուսաբանելու խնդրում դեռ շատ կարևոր խնդիրներ ունի
լուծելու:

5. Զարայր-կացարանների կուլտուրական շերտերից պեղվել են տար-
բեր էպոխաներին պատկանող գետաբարերից, լեռնապարներից /բազալտ, վա-
նական, պորֆիրիտ, կալծքար/ պտրաստված գործիքներ, թալիսմաններ,
տուֆակերտ պաշտամունքային արձանիկներ ու ռելիեֆներ: Գտնվել են նաև
ընձառյուծի, լուսանի, ոնգեղջյուրի, եղջերուի այծյամի, կուլանի,
զայլի, աղվեսի, մանր եղջերավորների ոսկորներ, բազմատեսակ կըր-
ծողների կմախքներ: Վերջիններիս իբրև կենդանի բարոմետրեր կլիմայի
փոփոխման դեպքում կատարում են մեծ միգրացիաներ: Հայտնաբերվել են
տարբեր գույների խոհանոցային և այլ բնույթի կավե անոթներ, ժիթա-
մրազներ, ծխամորմեր: Տեղի մակրոլանդաֆտում հայտնաբերվել են մ.թ.ա.
4-Ցրդ հազարամյակներում մարդկանց փորագիր քանդակներ և այլ նյութեր:

6. Հրազդանի կիրժի այրերը մարդու գործունեությունից էլ շատ
վաղ մինչև այսօր հանդիսանում են քարայրա-բնաօջախային անթրոպոնոզ
և գոռնոզ հիվանդությունների ծխացող վայրեր, որոնցում յուրաքան-
չյուր տարի հիվանդանում են մարդիկ: Մլակի խայթից քաղաքային տիպի
մաշկային լեշմանիոզով հիվանդանում է մարդը: Անթրոպոնոզ և գոռնոզ
հիվանդությունների ծխացող օջախների հետազոտությունը Երևանի շըր-

շակայքում թույլ է տվել մեզ լրիվ համոզվելու, որ նախնադարյան շրջանում այդ քննաօձախային հիվանդություններով առկա անձանքներում բնակվել է նաև նախամարդը:

7. Արևելյան Հայաստանի դամբարաններից և քարանձավներից պեղված զանգերը վկայում են, որ այդ տարածքում բնակվող հայաոճիկները իրենց ֆիզիկական մոտենում են Անդրկովկասի ու Առաջավոր Ասիայի հարավային եվրոպոիդների նմուշներին:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ մարդկանց քթի տանձաճև անցքի բացվածքի եզրերը մեծ մասամբ սուր են՝ *Anthropinae* կոչվող ձևն է գերակշռում հայերի մոտ, հազվադեպ ինֆանտիլ ձևը: Գանգերը մեծ մասամբ պնտագոնոիդ են, մյուս ձևերը՝ էլիպսոիդ, օվորդ ապելի քիչ: Ճակատային հատվածը ցածր է, մակատոսկրը երկար, զանգերի միջին տարողությունը 1400 սմ-ից ավելի:

8. Ժամանակակից կրոմանյան տեսակի *Homo sapiens sapiens* Հրազդանի խորածորում հայտնաբերվել է վերին պալեոլիթի պեղումներից Ամո-1 անձավում - այն բնակվել է Հայկական բարձրավանդակում, 20-40 հազար տարի և հազարամյակներ առաջ: Տղամարդու կմախքի ոսկորները պատված են մանգանային սև գույնի դեկորատիվներով, որը վկայում է նրա-խիստ վաղեմի լինելը, որոշ ոսկորներ արդեն ֆոսիլիզացվել են, առամների մաշվածությունը շնչին, առամնաշարը ունի մի քանի արխայիկ հատկանիշներ՝ ստորին ժանիքը երկարմատ է ու մասսիվ, ստորին երկրորդ նախասեղանատամի էմալային կամրջակը կապում է վեստիբուլյար և լինգվալ թմբիկները, հիպոկոնուսը խիստ զարգացած է, առամներում տավրոդոներիզմը բացակայում է: Գանգը բարձր, դեմքը նեղ: Գանգի ձևը օվոիդ, 30-35 տարեկան: Գանգային ինդեքսը 76,6 մեզոկրան, ակնակապիժները միջին, դրային եզրերով ցած, քիթը դուրս պրծած, դեմքը զրացիլ, այտուկները բավարար դուրս պրծած: Վերհոնքային աղեղները 2-րդ աստիճանի, ծոծրակի ղեկիեժը ոչ ուռուցիկ, ծոծրակային արտաքին թմբիկը 1-ին աստիճանի, ինիոնը չի արտահայտված, պտկածն ելուստները -2: Ստորին ծնոտի երկարությունը հողերից 108 մմ., երկարությունը անկյուններից 84 մմ, մյուղերի բարձրությունը 61մմ ծնոտի հողերի միջև ընկած լայնությունը 105 մմ քիզոնիալ լայնությունը 84 մմ:

Գանգի դեմքը չափազանց ընդհանրապես եղանակով վերականգնել է Գ.Վ.Լեբեդինսկայան, որի դեմքի ալվեոլար հատվածի պրոգնոստիկումը լավ է արտահայտված:

Ա.ԴԵՄԻՐԱՆՅԱՆ
/Արվեստի ինստիտուտ/
Հ.ԱԶԻԶՅԱՆ

ԿՈՒՌՔԵՐ ՀԱՄՈՒՄԻ ՔԱՐԱՅՐԻՑ

Համո-1 քարայրը գտնվում է Երևան քաղաքի մոտ, Հրազդան գետի կիրճում: Քարայրում՝ 1,1 մ. խորութիւնից սկսվում է մոտ 0,5 մ հաստութիւն ունեցող վաղ երկաթեղարյան շերտը /պեղող Հ.Ազիզյան/: Այն արտահայտված է բազմաթիվ մալաքարերից շարված, պարզ կառուցվածքի օջախներով և ընդորոշ խցեղենով: Օջախների մոտ գտնվել են մոխրագույն և նարնջագույն փերաքարից, ծիրանաքարից, մալաքարից և որձաքարից պատրաստված արձանիկներ, որոնք լինում են եռակող, քառակող կամ նեղ եզրային նիստով եռանկյունաձև և կամ երկգուգահեռակող քառանկյունաձև, ինչպես և կոնաձև /բարձր. 7-20 սմ, 54 հատ/: Դրանք կուռքեր են, որոնց ուսումնասիրութիւնը որոշակի կարևորութիւն ունի քարայրի ընդհանրի հոգևոր մշակույթի հետ կապված որոշ հարցերի պարզաբանման համար: Բոլոր այս կուռքերն էլ մշակված են առավել կամ նվազ խնամքով: Նման այլաբանական իմաստ ունեցող շատ արձանիկներ առկա են նախնադարյան պաշտամունքային քանդակագործութեան նորահայտ նմուշների թվում, որոնց եռանկյունաձև հորինվածքի իմաստը ուսումնասիրութեան հատուկ առարկա է դարձել Ավանի կուռքի հայտնաբերման և ուսումնասիրութեան հանգամանքի հետ կապված /Դեմիրճանյան/: Համաձայն այս առնչութեամբ կատարված վերլուծութեան, նման պատկերները ընդորոշվել են որպես պաղաքեռութեան աստվածութիւնների նշանակային վերաբերութիւններ, որոնք ընդորոշ են նաև պայմանական երկսեռութիւնն ընդգծող որոշակի մանրամասներ: Արական մասն այստեղ արտահայտում է տիեզերքի ուղղահայաց կառուցվածքի մասին եղած պատկերացումը, միաժամանակ առնչվելով՝ ընութեան մեղսող և հարութիւն առնող աստծո կերպարի հետ: Իգական մասն արտահայտում է երկրի մայր աստվածուհու պաշտամունքին հատուկ՝ կնոջ ունեցած երկնելու շնորհքը:

Համո-1 քարայրի արձանիկների հարդարման մանրամասներն համապատասխանում են երկսեռ աստվածութիւնների արտահայտման առանձնահատկութիւնների մասնաշման համար առաջարկված դասակարգման Ա խմբին:

Արձանիկների այս մեծ խմբի հայտնաբերումը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ վաղ երկաթի դարում Համո-1 քարայրը եղել է սրբավայր: Այստեղ դրված կուռքերը կոչված են եղել երաշխավորելու կյանքի անընդմեջ նորացումը և մահն ու վերածնունդը խորհրդանշող ծիսական արարո-

դուք յուրենքի ժամանակ /անցման ծես/ ունեցել են կարևոր նշանակու-
թյուն:

Արժանիկաների այս հավաքածուն հնարավորություն է ընձեռնում
ավելի հաստակ առանձնացնել Հայկական Լեռնաշխարհի վաղ երկաթեղա-
րան ալյարանական քանդակագործության ավանդույթները:

Մ. Հ. ԱԼԹՈՒՆԹԱՆ

ԴԵՄԶԻ ՓԱՓՈՒԿ ՀՅՈՒՄԱՎԱԵԱՇԵՐՏԻ ԿԱԶՄԱԲԱՆԱՎԱՆ
ՀԵՏԱԱՋՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԸՍՏ ՀԱՍՆԱՎՈՅԻՆ ԵՎ ՍԵՌԱՅԻՆ ԽՄԲԵՐԻ

1. Ինչպես հայտնի է զանգի միջոցով դեմքի մարդաբանական վերա-
կանգնման /պլաստիկական անտրոպոլոգիական ռեկոնստրուկցիայի/ համար
մի շարք տեսական և գործնական նախադրյալների թվում, անհրաժեշտ է
իմանալ նաև դեմքի շրջանի փափուկ հյուսվածաշերտի հաստության շա-
փերը և նրանց հարաբերակցությունը ենթադիր ոսկրային հյուսվածքի
ռելիեֆին:

Գրականությունից հայտնի է, որ վերոհիշյալ խնդրի ուսումնասի-
րությունը զբաղվել են առանձին մարդաբաններ և վերականգնողներ /գեր-
մանացի Շաֆհուզեն, Ֆրանսիացի Մարկլեն, շվեյցարացի Կոլման, ամերի-
կացի Մակգրեգորը/, ֆունդամենտալ աշխատանքներ են կատարել նաև ՍՍՀՄ
ԳԱ Ազգագրության ինստիտուտի պլաստիկ վերականգնման լաբորատորիայում
/Մ. Գերասիմով, Գ. Լեբեդինսկայա/:

2. Մեր կողմից կատարված սույն աշխատանքը, որը առաջարկված և
դեկավարվում էր պրոֆ. Ա. ճաղարյանի կողմից, հետամուտ է դեմքի շր-
ջանի փափուկ հյուսվածքների հաստության վերաբերյալ ստանալ ա/ընդ-
հանրապես՝ մշտական տվյալներ, հետազոտման մեթոդի հղման, կատարելա-
գործման և արդիականացման միջոցով, ք/մասնավորապես՝ տվյալներ ՀՍՍՀ
ժամանակակից մարդու վերաբերյալ:

3. Հետազոտությունները կատարված են մեր կողմից մոդիֆիկացված
շտանդանցիկ ուղի միջոցով, ասեղածակման մեթոդով: Նման մեթոդի կիրա-
րումը տալիս է ավելի մշտական տվյալներ դեմքի շրջանի փափուկ հյուս-
վածքների հաստությունների մասին, որը և դեմքի մարդաբանական վերա-
կանգնման ժամանակ, բնականաբար կտա ավելի հավաստի արդյունք:

4. Ասեղածակումները կատարված են դեմքի շրջանի հիմնական մար-
դաբանական կետերում: Կատարված հետազոտությունները դասակարգված են
ըստ տարիքային և սեռային խմբերի, փորձելով ի հայտ բերել տարիքա-
յին առանձին խմբերին ու տարբեր սեռերին բնորոշ առանձնահատուկ

Նրբերանգները:

Հետազոտման արդյունքները մեզ հանգեցրին հետևյալ եզրակացու-
թյունների.

Ա. Փափուկ հյուսվածաշերտի հաստությունները անկայուն են աշ-
տերի, թշերի, հարակնշային, ենթածնոտային շրջաններում և փոփոխ-
վում են տարիքի հետ կապված:

Բ. Փափուկ հյուսվածքաշերտի հաստությունները բավական կայուն
են միջին զծում և տարիքի հետ կապված քիչ են փոփոխվում:

Գ. Տղամարդկանց մոտ ոսկրային ռեփինֆի ուժեղացմանը զուգահեռ
հյուսվածքաշերտը հաստանում է:

Դ. Դեմքի շրջանի փափուկ հյուսվածքաշերտի ընդհանուր դիտարկու-
մը ցույց է տալիս, որ կանանց մոտ այն ավելի հաստ է, քան տղամարդ-
կանց մոտ:

Ե. Պատանեկան հասակում փափուկ հյուսվածքաշերտը ավելի բարակ
է, քան երիտասարդական հասակում:

Զ. Երեխանական հասակում նկատվում է դեմքի շրջանի փափուկ
հյուսվածքաշերտի բարակում:

Է. Վ. ՊԱՆՔԱԴՅԱՆ

ՋՐԱՀՈՎԻՏԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

1. Ջրահովիտը, հիմնվուրը, բազմաշերտ այդ հուշարձանը հազարամ-
յակներ առաջ հաստատվել է աղբյուրներով հարուստ բերքառատ մի հով-
տում: Մոտ 12 մ բարձրությամբ ձվաձև հարթակով 6,5 հա մակերեսով
այդ բլուրը գտնվում է Մասիսի շրջանում, Երևանից 20 կմ հարավ և
պեղվում է 1960թ. սկսած: Հիմնադրվելով դեռևս մ.թ.ա. 4-րդ հազարամ-
յակի վերջում, բնակատեղին հարատևել է մինչև 18-րդ դ. ներառյալ:

2. Ջրահովիտի վաղ բրոնզեդարյան տասնհինգ շինարարական հորի-
զոնները բնորոշվում են կլոր կացարաններով և բազմահարուստ նյու-
թերով:

3. 1984թ. աշնանը բնակատեղիի դեպի կենտրոն տարածվող հարթա-
կում պեղվել է վաղ բրոնզի դարաշրջանի երեք շինարարական հորիզոն-
ներ: Վերին երկուսում բացվել են ուղղանկյուն աղյուսակերտ շինու-
թյունների համալսանքներ՝ կենտրոնական օջախով, խեցեղենով և փոքրիկ
գործիքներով հանդերձ:

4. Հատկապես ուշագրավ է 3-րդ հորիզոնի դեպի հարավ տարածվող

փողոցի աջ եզրում բացված, մոտ 7 մ տրամագծով կլոր կացարանը, պատի տակ նստարանով և տարատեսակ արժեքավոր նյութերով:

5. Չորս անգամ վերակառուցված հատակի վրա գտնվեցին ոսկրից և քարից պատրաստված գործիքներ, կավից ութ արձանիկներ, որոնց շարքում ուշագրավ են ցլիկի մանրակերտ արձանիկը, ծիռ և ոչխարի արձանիկների մասերը:

Անակնկալ էր կացարանի կենտրոնում բացված փայտե պատգարակով ուշ բրոնզի դարաշրջանի թաղումը, որն ուղեկցվում էր սարդիոնե և մածուկե ուլունքներով, ծովային խեցիներով, բրոնզե զարդարուն սկավառակաձև մասսիվ հերազարդով եղջյուրաձև ծավալային իրերով, խեցեղենով, խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների գոհաբերությամբ:

Ռ.Ս.ԲԱՊԱԼՅԱՆ

ԿԱՌԱՐԱՆԻ ՊԵՐՈՒՄՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

1. Կառնուհի վաղբրոնզեդարյան միաշերտ բնակատեղին զբաղեցնում է Ս.Մինաս լեռան արևմտյան և հարավային լանջերի ստորին հատվածը: Մշակութային շերտի հզորությունը կազմում է մոտ 1 մ: 1983-1984թթ. ընթացքում պեղված 100 քառակուսի մետր մակերեսով հրապարակում բացվել է քարից շարված ուղղանկյուն կացարան /28 քառակուսի մետր մակերեսով/, որն իր անկյուններով կողմնորոշված է ըստ երկրի կողմերի: Ծիռնությունը կառուցված է արհեստական հորթակի վրա և զրեթե ամբողջությամբ պահպանել է իր ինտերյերը: Կենտրոնում հատակի մեջ փորված օջախի վրա դրված էր պայտաձև հենակ՝ զարդարված գույգ խոյերի քանդակներով: Հենակը ուղղված է հարավ-արևմուտք, հավանաբար դեպի մուտքը /կացարանի համապատասխան պատը չի պահպանվել/: Հյուսիս-արևելյան պատին գուգահեռ շարված էին չորս կարասներ:

2. Հայտնաբերված խեցեղենը երեք տիպի է. կոպիտ խոհանոցային, մթերքների պահեստավորմանը ծառայող խոշոր անոթներ և բարձրարժեքի ամանեղեն: Վերջին խմբում զգալի տեղ է զբաղեցնում կարմիր փայլեցրած խեցեղենը: Հաճախ են հանդիպում նաև երեք կանթանի սափորներ: Գրեթե ամբողջ ամանեղենի զարդամոտիվները վերաբերվում են զծառեկ-րաչափական ոճին:

Կացարանում հայտնաբերված կենդանակերտ հենակը հավանաբար ծառայել է ընտանիքի օջախի պաշտամունքին: Նմանատիպ, սակայն անհամե-

մատ ավելի փոքր չափերի շարժական հենակ գտնվել է 1983թ. քնակառ-
դիի մշակութային շերտում: Այս գտածոները միաժամանակ հանդիսանում
են վաղբրոնզեդարյան արվեստի ուշագրավ նմուշներ:

1983-1984թթ. պեղումների ընթացքում, ինչպես կացարանի ներսում,
այնպես էլ նո.1 պեղավայրի տարածքում հայտնաբերվել են օգսիդիանից,
կալցեարից, գետնաքարից, որձաքարից տարբեր տեսակներից պատրաստված
գործիքներ: Մեծ մասամբ նրանք երկրագործական գործիքներ են, որոնց
մի մասը հայտնաբերված է ՇՈՒՏԻԱ կացարանում: Փորձարարա-հետազ-
նական անալիզի տվյալների համաձայն ոչ պակաս լայն տարածում են
ունեցել նաև մետաղամշակութային և մետաղագործութային հետ կապված քարե
գործիքները: Հարկ է նշել նաև կավե կաղապարի բեկորի առկայությունը
այս համալիրում, որն ըստ երևույթին, ծառայել է ձուլակտորների
ստացմանը:

3. Կացարանում հայտնաբերված նյութի ուսումնասիրությունը
թույլ է տալիս այս համալիրը թվագրել վաղբրոնզեդարյան մշակույթի
զարգացման ուշ փուլերով:

Գ.Ծ.ԱՐԵՇԹԱՆ

/ԵՊՀ/

ՇԱՄԻՐԱՄԻ ՀՈՒՇԱՐԱՆԱԽՐԻ ՍԻՍՏԵՄԱՏԻԿ

ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՏԱՍՆԱՄՅԱԿ

1984թ. լրացավ ԵՊՀ-ի հնագիտական հետազոտությունների լաբորա-
տորիայի արշավախմբի կողմից Աշտարակի շրջանում կատարվող Շամիրամի
հուշարձանախմբի սիստեմատիկ պեղումների տասնամյակը: Այդ աշխատանք-
ների ընթացքում ոչ միայն էապես համալրվել է Հայաստանի վաղ ժամա-
նակաշրջանի հնագիտության աղբյուրագիտական հիմքը այլև ծշտվել կամ
վերանայվել են այդ կարևորագույն հուշարձանախմբի մասին նախկինում
արված ենթադրությունները: Պարզվեց, որ առաջին հետազոտողների /Ե.
Լալայան, Թ.Թորամանյան, Խ.Սամուելյան և ուրիշներ/ կողմից շատ
վաղ ժամանակներին վերագրված Շամիրամի հիմնական դամբարանադաշտի
սյունաձև կոթող-մենաքարերը դամբարանների եզրին կանգնեցված ննջեց-
յալների սիմվոլիկ պատկերներ են, որոնք հիմնականում պատկանում են
վաղ երկաթեդարին իրենց նախադիպերն ունենալով Հայաստանի միջին և
ուշ բրոնզեդարյան հնագիտական տարբեր մշակույթներում ներկայացված
դամբարանաբլուրների զազաթներին կանգնեցված կոթողներում /Կիրովական,
Ավագաբլուր, Զանազեղ/։ Շամիրամի քաղաքաբնդիի ուրբառական մշակույ-

թին նախկինում վերագրված /Հ.Ա.Մարտիրոսյան/ նյութերը իրականում պատկանում են անտիկ ժամանակաշրջանին:

Շամիրամի Մեծ դամբանաբլուրների խումբը վերաբերվում է ուշ բրոնզեդարի վաղ փուլին և թվագրվում է մ.թ.ա. 15-14-րդ դդ.: Դրանք ունեցել են ուշագրավ կառուցվածքի թմբեր և քարաշեն դամբանասրահներ, որոնք հնում կողոպտվել են: Այդուհանդերձ գտնվեցին փայտե կառուցվածքների մնացորդներ, միտանիական գլանաձև կնիք և խեցեղենի ուշագրավ նմուշներ: Շամիրամի Մեծ դամբանաբլուրները ներկայացնում են տիպաբանական այնպիսի տարրեր, որոնք ուսումնասիրվող հուշարձանախմբում պահանջվել են ներառյալ վաղ երկաթեդարը և մշակութային ուղույն համալիր են կազմել:

Շամիրամի հիմնական դամբարանադաշտում պեղվել է մ.թ.ա. 11-9-րդ դարերի մոտ 50 դամբարան, որոնց նյութերը կարևոր նշանակություն ունեն թաղման ծեսերի ու դամբարանային ժարտաբանություն /տաբեր տիպերի/ դամբարանային կառուցվածքներ, դիաթալման տարբեր եղանակներ, կենդանիներ, ավանդական արարողությունների հետքեր և այլն/, մոնումենտալ կերպարվեստի /հարթաքանդակներ, մարդակերպ և ֆալլուսաձև կլոր քանդակներ/, երկաթի արտադրության տարածման օրինաչափությունների և այլ հարցերի ուսումնասիրության համար:

Շամիրամի քաղաքատեղիում, որի տարածքը բնակեցված էր դեռևս միջին բրոնզեդարյան կարմիրքերոյան մշակույթի կրողների կողմից պեղվել են ուշ բրոնզեդարյան կամ վաղ երկաթեդարյան մոնումենտալ կառույցներ, պաշտամունքային շինություններ, բնակարանների հետքեր: Քաղաքատեղին կործանվել է մ.թ.ա. 9-րդ դարի երկրորդ կամ 8-րդ դարի առաջին կեսին: Միաժամանակ դարձել է նաև հիմնական դամբարանադաշտի զործառությունը: Տեղական ընդմիջումից հետո վաղ երկաթեդարյան քաղաքատեղիի տարածքում առաջացել է անտիկ ժամանակաշրջանի ու քաղաքային տիպի ամրոց-բնակավայրը, որի պեղումները բացահայտել են շինարարական երկու հորիզոններ և նրանց պատկանող թաղումներ: Ամրոց-բնակավայրի վերին հորիզոնը վերաբերվում է մ.թ.ա. առաջին դարերին:

Անցած տասնամյակի ընթացքում /1975-1984թթ./ ուսումնասիրվող տարածքում հետախուզական պեղումներ են կատարվել Ավան գյուղից արևելք գտնվող Չյանքերո ամրոց-բնակավայրում, որտեղ ուսումնասիրվում էր ամրոցաշինական համակարգը և բացվեցին բնակելի խոշոր կառույցներ: Չյանքերոյի հեռավա հետազոտությունը կարևոր է շենգավիթյան մշակույթի զարգացած և ուշ փուլերի լեռնային բնակավայրերի կյանքի լուսաբանման համար:

Շամիրամ, Արուժ և Կոշ գյուղերի շրջակայքում պեղվել են միջին բրոնզեդարյան թուրք-կիրովական հնագիտական մշակույթի դամբարանաբլուրներ, որոնց հիմնահողային դամբարանքներում թաղումնային հարուստ գույքի /ոսկե և արծաթե զարդեր, բրոնզե զենքեր և անոթներ, իշխանության խորհրդանիշներ, գունազարդ և սև փայլեցված խեցեղեն, զոհաբերված կենդանիների մնացորդներ և այլն/ հետ մեկտեղ գտնվեցին դիակիզման արարողության հեռքեր: Պարզվում է, որ Արագածոտնը այդ մշակույթի զարգացման կենտրոններից մեկն էր: Արուժի դամբարանոցիում պեղվել է նաև միջին բրոնզեդարի ավելի ուշ շրջանի մշակույթ ներկայացնող քարակղային դամբանաթեցիկ և դիաթաղման հեռքերով Յ-րդ դամբարանաբլուրը, որտեղ հայտնաբերվել են բազմազույն խեցեղեն, զենքեր, զարդեր և այլն:

Հ.Ն.ՍԻՄՈՆՅԱՆ

/ԵՊՀ/

ՇԱՄԻՐԱՄԻ ՔԱՂԱՔԱՏԵՂԻԻ 1-ԻՆ ՇԵՐՏԱԳՐԱՎԱՆ
ՏԵՂԱՄԱՍԻ 1983 թ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

ԵՊՀ-ի հնագիտական արշավախումբը շարունակում է Աշտարակի շրջանի Շամիրամ հնավայրի սխառմատիկ դաշտային ուսումնասիրությունները: 1983թ. քաղաքատեղիի 4-րդ և 5-րդ պարիսպների միջև դրվեց 1-ին շերտագրական տեղամասը 100ք.մ. ընդհանուր մակերեսով /10մ • 10մ/ 3 որն իր հերթին բաժանվում էր 4 քառակուսիների՝ 5 մ • 5 մ:

Շերտագրությունը ստույգ պարզելու նպատակով կիրառվեց պեղումների հետևյալ մեթոդը: Նյութը հավաքվում և մշակվում էր ամբողջությամբ: Խեցեղենի ցանկացած բեկոր, անկախ չափսից ընդունվում էր որպես մեկ միավոր: Որպես մեկ միավոր էին ընդունվում նաև նույն կավանոթի բեկորները: Յուրաքանչյուր 20սմ խորությունից հայտնաբերված ողջ նյութը հաստատագրվում էր, դասակարգվում ըստ ժամանակաշրջանների: Որոշվում էր տարբեր մշակույթների խեցեղենի բացարձակ քանակը և նրանց տոկոսային հարաբերությունը ըստ քառակուսիների և ամբողջությամբ վերցրած: Նույն գործողությունները կրկնվում էին հաջորդ 20 սմ խորությունից հայտնաբերված նյութի հետ, ապա համամտվում էին ստացված արդյունքները: Շերտի հզորությունը և ժամանակաշրջանը որոշվում էր ըստ խեցեղենի բացարձակ առավելության, հստակ սահմանագծով ու հորիզոնների և հատակների, ինչպես նաև կառույցների հատկանիշների և շինարարական տեխնիկայի:

Անալիզի են ենթարկվել կազանոթների մի քանի հազար բեկորներ, որոնք պատկանում էին 4 ժամանակաշրջանների. ուշ միջնադարյան, անտիկ, վաղ երկաթի և ուշ քրոնզի: Ստացել ենք հետևյալ պատկերը:

1. Վերին շերտ-խորությունը 5-10 սմ, կազմած էր բույսերի արմատներից և կավահողից: Հանդիպում էին ուշ միջնադարյան, անտիկ և վաղ երկաթի դարի խեցեղենի նմուշներ, խիստ բեկորային վիժակում: Գերակշռում է անտիկ խեցեղենը:

2. 1-ին շին.հորիզոն - խորությունը 10-50 սմ, կազմած էր բաց գույնի, փափուկ փոշենման հողից և քարերից: Նյութը - ուշ միջնադարյան, անտիկ և վաղ երկաթի դարի խեցեղենի բեկորներ, չնչին քանակությամբ աշխատանքային զործիքներ և ոսկրաքանական զառնոններ: Գերակշռում է անտիկ խեցեղենը:

Ճարտարապետությունը - *A* և *B* քառակուսիներում բացվեցին քարաշեն զլանածև հորեր, որոնք հետագայում օգտագործվել էին անտիկ թաղումների համար: Նույն ժամանակաշրջանի մեկ այլ թաղում բացվեց քառակուսում, վաղ շրջանի մոնումենտալ կառույցի մուտքի մեջ: Հավանաբար այս ժամանակաշրջանին է պատկանում նաև նույն մոնումենտալ կառույցի մեջ միաշարք, մեղքված որձաքարերի կառուցված ուղղանկյուն հատակազնով փոքր սենյակը:

3. 2-րդ շին.հորիզոն - խորությունը 50-130 սմ: Վերին շերտի համեմատությամբ հողի գույնն ավելի մուգ է, իսկ հողի մեջ խռոնված քարեր ավելի հազվադեպ են հանդիպում: Շին հորիզոնի ստորին սահմանը մասամբ ընկան ժայռ է, մասամբ լավ տոփանված և հարթեցված հողե հատակը, մասամբ սալահատակը: Նյութը - անտիկ, քեմենյան /~ / և վաղ երկաթի դարի խեցեղեն, փոքր քանակությամբ աշխատանքային զործիքներ, որձաքարե սկիհի բեկոր, ոսկրաքանական նյութ: Գերակշռում է վաղ երկաթի դարի խեցեղենը:

Ճարտարապետությունը - *BC* և *Δ* քառակուսիներում տարածվում է վերոհիշյալ մոնումենտալ կառույցի հորավարևմտյան հատվածը: 170սմ հաստությամբ պատերը ունեն եռամաս կազմվածք - երկու եզրերից շարված են մակառները մշակված մեծ որձաքարերով, իսկ նրանց արանքը քարահողային լիցք է թափված: Մուտքն ուղղված է հորավարևմուտք, իսկ նրա մեջ գտնվում է տուֆից պատրաստված գուռ: Կառույցի արևելյան հատվածը սալահատակված է, իսկ պատի տակ կառուցված է մուտքը: *A* և *B* քառակուսիներում գտնվում են այլ կառույցների երկմաս կազմում թյամբ պատերը: Բոլոր շինություններն ունեն ուղղանկյուն հատակագիծ:

4. 3-րդ շին.հորիզոն-խորուքյունը 130-180 սմ: Հանդիպում է միայն B և Z քառակուսիներում: Կազմված է սև գույնի լավ տոփանված հողաշերտից: Նյութը - անտիկ, վաղ երկաթի և ուշ բրոնզի դարի խեցեղեն, աշխատանքային գործիքներ և մեծ քանակությամբ բեկորատված ոսկրաքանական նյութ: Այս հորիզոնից ներքև տարածվում է տուֆե քարածածկը:

ժարտարապետությունը - բացվել են մեկը մյուսի վրա դրված պատեր երկմաս կառուցվածքով և ուղղանկյուն հատակագծով:

Հրվանդանի տարածքը ընկնելով է դեռևս մ.թ.ա.3-րդ-2-րդ հազարամյակների սահմանագլխին /հայտնաբերվել են կարմիրբերդյան մշակույթի գունազարդ խեցեղենի բեկորներ/, սակայն Շամիրամի քաղաքատեղին պեղված տարածքում ունի 3 հիմնական շինարարական հորիզոն.

ա/ ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի համատեղ շերտ /130-180 սմ/,

բ/ վաղ երկաթի շերտ, որը մեծ չափով խախտվել է անտիկ ժամանակաշրջանում /50-130 սմ/ և գ/ անտիկ ժամանակաշրջանի շերտ /10-50 սմ/:

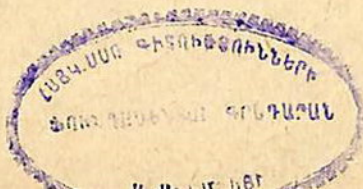
Ա.Յ.ԳԵՎՈՐԳԻԱՆ

ՔԱՐԱՇԱՄԲԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

1983-1984թթ. Քարաշամբի դամբարանադաշտում պեղվել է 300-ից ավելի դամբարաններ: Պեղված դամբարանների մեծ մասը թվագրվում են ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանով և միայն մի ոչ մեծ խումբ պատկանում է միջին բրոնզի ժամանակաշրջանին:

Բոլոր դամբարանները հիմնահողային են, ուղղանկյունաձև, ունեն տարբեր ուղղություններ և շրջապատված են կրոմլեխով /տրամագիծը հիմնականում 3-3,5մ, սակավ՝ 11-12 մ/: Նրանք ծածկված են բազալտե սալերով, որոնք ամրացված են փոքր քարերով: Դամբարանների մեծ մասը դեռևս հնում կողոպտվել է, թաղման ձեպը խախտվել: Համախ դամբարաններում բացակայում է ննջեցյալի կմախքը՝ Պահպանված կմախքներից պարզվում է, որ ննջեցյալը պառկեցվել է աջ կամ ձախ կողքի կեկված վիճակում և նրա հետ դրվել են սակավաթիվ նյութեր, հիմնականում խեցեղեն, երբեմն պղնձից, բրոնզից, ոսկրից և քարից պատրաստված իրեր:

Պեղվածների շարքում հատուկ ուշադրության են արժանի միջին բրոնզի տարբեր փուլերով թվագրվող դամբարանները՝ թվով վեցը: Նրանք իրենց արտաքին ձևով և չափերով զրեթե չեն զանազանվում նույն դամբարանադաշտի ավելի ուշ շրջանի թաղումներից: Կողոպտվելու պատճառով

ոով թաղման ծեսը խախտված է: Ուղեկցող նյութը միայն խեցեղենն է: Դրանք թագաքենդյան /պարմիր-Բերդյան/ տիպի գունազարդ, ինչպես նաև դրոշմիչով զարդանկարված բարձրարվեստ սև փայլեցրած կավամաններ են, որոնք կարող են թվագրվել մ.թ.ա. 20-18-րդ դդ.:

Վ.Է.ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
/Էրեբունի թանգարան/

ՄԵՏԱՂՅԱ ԻՐԵՐ ՔԱՐԱՇԱՄԲԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏԻՑ

1981-1983թթ. ընթացքում ՀԱՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր հուշարձանների պահպանման ու օգտագործման վարչության հնագիտական արշավախումբը պեղումներ կատարեց ՀԱՍՀ Նաիրիի շրջանի Քարաշամբ գյուղի մոտակայքում գտնվող դամբարանադաշտի հարավային հատվածում: Պեղվել են մոտ 200 հիմնահողային սալածածկ դամբարաններ, որոնք Յ ժամանակագրական փուլեր են ընդգրկում՝ միջին բրոնզի, ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի:

Դամբարաններից հայտնաբերվել են բազմաթիվ գունազարդ, սև փայլեցրած ու „խոհանոցային“ կավանոթներ, տարբեր իրեր մետաղից, ոսկրից, շաղախից, ապակուց, ընդ որում մետաղյա իրերը վերաբերում են վերջին երկու փուլերին:

Մետաղյա իրերը հիմնականում բաժանվում են երեք խմբի:

Առաջինը կազմում են սակավաթիվ աշխատանքային գործիքները՝ երկաթե դանակներն ու կեռ մանգոլները, որոնք գտնվել են երրորդ փուլին վերաբերող դամբարաններից /մ.թ.ա.2-1-ին հազարամյակների սահմանագիծ/: Նույնատիպ գործիքների օրինակներ հայտնի են Հայաստանի վաղ երկաթի դարի հնավայրերից /Յաքիա, Լճաշեն, Արթիկ, Դիլի-ձան, Աստղիբլուր, Բջնի, Սարուխան և այլն/:

Երկրորդ խումբը կազմում են սպառազինության առարկաները՝ տարբեր տիպի բրոնզե դաշույնները, նետասլաքներ, զրահկոճակներ: Ուշագրավ է երկրորդ փուլի վաղ շրջանով /մ.թ.ա. 14-13-րդ դդ./ թվագրվող միածույլ բրոնզե դաշույնը, որի հետ միասին գտնվել է յուրօրինակ կառուցվածքով բրոնզե պտոյան:

Ուշ բրոնզի վերջին փուլին ու վաղ երկաթի դարին վերաբերող դամբարաններից հայտնաբերվել են ցանցկեն գլխիկով ու զոտեկապերով սևանյան տիպի դաշույններ: Զինագործական արվեստի այլ նմուշներից են ուռուցիկ կենտրոնական ողերով տափակ նետասլաքները:

Մետաղյա իրերի երրորդ խմբի մեջ են մտնում զարդերը: Նրանց թը-
վում ուշագրավ են ուշ բրոնզի վաղ փուլին վերաբերող բրոնզե մեծ
զարդարուն շքանդները: Սրանցից բացի, դամբարանադաշտից հայտնաբեր-
վել են բազմաթիվ մասսիվ ու թիթեղյա ապարանջաններ, մատանիներ, կա-
խիկներ, շղթաներ, ականջօղեր, մարմանդներ, ուլուկներ, վզնոցներ,
հերակալներ, մակառակալ բրոնզից ու անագից:

Ջարդերի թվում կան նաև թուշակերպ և արևի սկավառակի տեսքով
կախիկ-հմայիլներ՝ բրոնզից և ծարիրից: Նույնատիպ զարդերի բազմաթիվ
նմուշներ հայտնաբերվել են Հայաստանի ուշ բրոնզի ու վաղ երկաթի դա-
րաշրջաններին վերաբերող հուշարձաններից:

Մետաղյա իրեր պարունակող քարաշամբի հնագիտական համալիրների
ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայտնաբերված նյութը բազ-
մաթիվ գուլգահեռներ ունի Հայաստանի համաժամանակյա շատ այլ հնագի-
տական հուշարձաններում և, ուրույն տեղ զբաղեցնելով նրանց շարքում,
իրար է կապում Արթիկի, Լոռու, Սևանի ավազանի և Արարատյան դաշտա-
վայրի նյութական մշակույթները:

Ս. Հ. ԴԵՎԷՋՄԱՆ

ԹԱԳԱԿԻՐ ԻՇԽԱՆԱՎՈՐԻ ՊԱՏԿԵՐԸ ԼՈՌԻ ԲԵՐԴԻ
ԲՐՈՆԶԵԴԱՐՄԱՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐՈՒՄ

Լոռի-բերդի նախնադարյան բնակավայրը գտնվում է դամբարանադաշ-
տից ոչ հեռու, Միսխանա գետի ձախ ափին՝ բարձրադիր սարահորթի վրա,
որտեղ պահպանվել են հաստահեղյուս պատերով քառանկյունաձև կիկլոպ-
յան կառույցների հիմքերը: Բնակավայրը հիմնադրվել է միջին բրոնզի
դարաշրջանում և բնակեցվել մոտ մեկուկես հազարամյակ անընդմեջ:
Այստեղ, հետազայում ապաստանել են նաև միջնադարյան Լոռե քաղաքի
բնակիչները:

Վերջին տարիներս նո. 3 բնակարանի կենտրոնում 30սմ հաստու-
թյուն ունեցող խոռը շերտից հայտնաբերվեց սև փայլեցրած, վարդա-
գույն աստառով միջին բրոնզեդարյան խեցու փոքրիկ բեկոր: Սրա վրա
փորագրված է մարդկային գլուխ կիսադեմով, որը կրում է ցածր և սը-
րածայր առամներով թագ՝ վերևում եռաթերթ փոքրիկ շուշանով: Գլխի
եռևից մինչև վիզը իշնում է մակատին կապված ժապավենը: Վիզը բար-
ձր է, գծածածկ:

Այնհայտ է, որ պատկերված է բարձրաստիժան անձնավորություն,

առաջնորդ, թագակիր իշխան կամ առնվազն քրմապետ: Վերջինիս օգտին է վկայում մանավանդ թագի վրայի շուշանը կամ լոտոսի ծաղիկը, որը բընորոշ էր քրմական դասին: Սա չի բացառում սակայն ազնվագործ մեծի հասարակական-քաղաքական բարձր դիրքը, գուցե և առաջնորդ /ցեղապետ/ լինելը:

Պատկերը արժեքավորվում է հատկապես բեկորի վաղ բնույթի շընորհիվ, քանի որ մինչև այժմ, մ.թ.ա.2-րդ հազարամյակի 1-ին կեսին պատկանող որևէ փաստական նյութ կամ տեղեկություն չունենք, որ հաստատեր Հայաստանի հյուսիսային զավառներում և ընդհանրապես Հայաստանում թագակիր իշխանի կամ թագավորի գոյության փաստը: Չնայած մ.թ.ա.2-րդ հազարամյակի սկզբներից հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային մասերում կատարված սոցիալ-տնտեսական և մշակութային հսկայական տեղաշարժերը, հարստության կուտակումն ու հասարակության շերտավորումը կայուն հիմք էին ստեղծել պետականության առաջացման համար, մենավանդ, որ հարևան երկրներում դրանք արդեն գոյացել էին և Հայաստանի հետ նրանց կապը բավական սերտ էր: Այդ են վկայում բարձրաստիճան անհատների համար կառուցված թոեշքի ու կիրովականի հսկայածավալ դամբանաբլուրները, մարտարապետական բարդ կառուցվածքով: Ննջեցյալի աճյունի հետ դամբարան են իջեցվել նրանց օգտագործած իրերը՝ ոսկե և արծաթե զենդարվեստորեն զարդարված սպասքը, շքեղ հագուստն ու թանկարժեք զարդերը, հմտորեն զարդարված գունազարդ և սև փայլեցրած խեցեղենը, գեղեցիկ, կառքերով ու զոհված կենդանիներով հանդերձ:

Առամնավոր թագեր թեև համախ չեն հանդիպում հիսարեկյան հուշարձանների վրա, սակայն մոտավոր նմանությամբ թագեր ու զլխարկներ են կրել Միջագետքի աստվածուհիներն ու քրմուհիները 2800-2500թթ. մ.թ.ա./, գորահրամանատարները /մ.թ.ա.3-րդ հազ. վ.2-րդ հազ. սկ./, խեթերի թագավորները /մ.թ.ա.14-րդ դ./: Ինչ վերաբերում է թագավորական ժապավենին, ապա այն ավելի համախ երևում է խեթ թագավորների, աստվածների ու քրմերի զլխին: Բեկորի վրա պատկերված իշխանավորի զուլթը հիմք է տալիս խոսելու մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին կեսում Հայաստանում գոյություն ունեցող քաղաքական միավորումների մասին:

ԳԵՂՈՒՄՆԵՐ ԶՈՒՂԱԿՈՒՄ

1. Քուլչակ 1 ամրոցը բնակատեղին գտնվում է համանուն գյուղից 5կմ դեպի հյուսիս-արևելք: Այն զբաղեցնում է մոտ 3 հա տարածություն: Առուզողական փոսորակների միջոցով պարզված է, որ այստեղ կյանքը սկիզբ է առել մ.թ.ա.3-րդ հազարամյակում և հաջորդել է մինչև մ.թ.ա. 1-ին հազ. կեսերը: Այնուհետև այստեղ բնակություն են հաստատել 16-17-րդ դարերում:

2. Ամրոցը բնակատեղիի դամբարանադաշտը գտնվում է նրա հյուսիս-արևելքում և հյուսիս-արևելյան կողմերում և զբաղեցնում է մոտ 20 հա: Այստեղի դամբարաններին տիպական են կրովիքները /3-6մ չափերի/:

3. Դամբարանախցերը ծածկված են 2-4 բազալտե անմշակ սալերով: Դամբարանների երկայնական զառերը շարված են երկուսական անմշակ սալաքարերով, իսկ լայնականները հիմնահողային են, որոնցից հարավ-արևմտյանները կառարել են մուտքի դեր, թաղումից հետո դրանք շարվել են փոքր քարաբեկորներով: Դամբարանախցերը ոչ մեծ չափերի են /երկարությունը 1,1-2մ, լայնությունը 0,8 - 1,2 մ/ և ունեն ուղղանկյուն հատակագիծ: Նրանք կողմնորոշված են հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղությամբ:

4. Դամբարանները իրենց պարունակած նյութերով /խեցեղեն, բրոնզե առարկաներ/ զբեռնված միատարր են, բացառությամբ երկուսի: Դամբարան նո.21-ում բացի վերոհիշյալներից հայտնաբերվեցին նաև ձիերի ոսկորներ և բրոնզե սանձ, իսկ դամբարան նո.31-ում երկու ձիերի զանգեր, սանձերը բերանին: Նրանցում հայտնաբերվեցին նաև դաշույններ, գուրգ, նիզակի ծայր, խարսխած պատվանդանի վրա կանգնեցված, իրենց առանցքի շուրջը պտտվող երեք թռչուններից կազմված արձանախումբ և տարատեսակ զարդարանքի առարկաներ: Դամբարանային նյութերի նման տարբերությունը ցույց է տալիս հանգուցյալների տարբեր խավերին պատկանելը:

5. Դամբարաններից հայտնաբերված նյութերի նախնական ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռում նրանք թվագրելու ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակով:

6. Քուլչակ 2 ամրոցը գտնվում է գյուղից մոտ 500 մ դեպի հյուսիս արևմուտք և զբաղեցնում է մոտավորապես 0,6 հա տարածություն: Նրա ժամանակագրական պատկանելությունը դեռևս պարզված չէ:

7. Ամրոցի դամբարանադաշտը գտնվում է նրա հարավ-արևելյան

կողմում: Այստեղ պեղված հինգ դամբարանները կրոմլեխներով /2,5-6,8 մ չափերի/ սալարկղներ են: Դամբարանները ոչ մեծ չափերի են երկարությունը 1,1-2 մ, լայնությունը 1-1,2 մ, խորությունը 0,6-1,2 մ/ և ունեն ուղղանկյուն հատակագիծ: Նրանք կողմնորոշված են հյուսիս-արևելք հարավ արևմուտք ուղղությամբ:

8. Դամբարաններից հայտնաբերված նյութերը /խեցեղեն, երկաթից, բրոնզից, քարից ու շաղախից պատրաստված առարկաները/ պատկանում են վաղ երկաթի ժամանակաշրջանին:

Ա.Ա.ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ
/Էրեբունի թանգարան/

ԴԵՂՈՒՄՆԵՐ ԿԱՄՈՑԻ ՇՐՋԱՆԻ ՍԱՐՈՒԽԱՆ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

Երևանի հիմնադրման պատմության , ,Էրեբունի” թանգարանի հնագիտական արշավախումբը 1983-84թթ. պեղումներ կատարեց Հայկական ՍՍՀ Կամոյի շրջանի Սարուխան գյուղի հյուսիս-արևելյան ծայրամասում, , ,Պալի-տակ” կոչվող բլրի ստորոտին, ուր շինարարական աշխատանքների ժամանակ բացվել էին վաղ երկաթի դարաշրջանի դամբարաններ:

Հետազոտվեցին և պեղվեցին բազալտե խոշոր քարաքեկորներից կառուցված, հիմնականում ուղղանկյուն հատակագիծ ունեցող և խմբակային թաղումներ պարունակող 17 սալարկղային դամբարաններ, որոնք չունեին որոշակի դիրքորոշում և բլրի ստորոտում տեղադրված էին կամայականորեն՝ իրարից 8-10մ հեռավորության վրա: Հիմնականում 1,5-2,5 մ լայնք, 3,5-5,5 մ երկարություն և 2,0-2,5 մ խորություն ունեցող դամբարանները ծածկված էին 3-4 խոշոր բազալտե սալերով և դամբարանախցում ամփոփում էին 3-32 կմախքներ: Ըստ որում կմախքների դասավորությունը խիստ անկանոն էր և մտածել է տալիս նույն դամբարանում պարբերաբար կատարված համաժամանակյա թաղումների մասին:

Սարուխանի դամբարանադաշտի հնագիտական նյութը կազմված է խեցեղենից, մետաղե աշխատանքային գործիքներից, զենքերից ու զարդերից, ոսկրե ու խեցե իրերից և բազմաթիվ ու բազմապիսի ուլունքներից:

Խեցեղենի մեջ հիմնականում մտնում են սև փայլեցրած կամ գորշ մեծ ու փոքր խոհանոցային թաղարներ, սեղանածև բռնակներով անոթներ, ուռուցիկ իրանով անկանթ, միականթ և երկկանթ կժուժներ, երկարավիզ միականթ սափորներ, մեծ ու փոքր քրեղաններ ու զավաթներ. զարդարված

Այսպիսով հնագիտական նյութի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Սարուխանի հավաքածուն իր զուգահեռներն ունի Հայաստանի մ.թ.ա.2-րդ հազ. վերջի և մ.թ.ա.1-ին հազ. սկզբի հուշարձաններում և թվագրվում է մ.թ.ա. 11-6 դդ.:

Ն.Գ.ԾՆԳԻՔԱՐՑԱՆ
/Էրեբունի թանգարան/

ՍՍՍՈՒՆԻԿԻ ՎԱՂ ԵՐԿԱՅԻ ԴԱՐԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԻ
1984թ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի և Երևանի հիմնադրման պատմության, ,Էրեբունի՝ թանգարանի համառոտ ար-
շավախումբը 1984թ. պեղումներ կատարեց ՀՍՍՀ Աշտարակի շրջանի Սասուն-
նիկ գյուղի հյուսիսային ծայրամասի՝ շրջկենտրոնից դեպի Սասունիկ
առնող Շանապարհի աջ ու ձախ կողմերին տարածված դամբարանադաշտում:

Պեղվեցին միջին և ուշ բրոնզի ինչպես նաև վաղ երկաթի դարին
վերաբերող, խոշոր գետաքարերից շարված կրամլեխներով, ուղղանկյուն
և քառակուսի հատակագիծ ունեցող 102 սալարկղային դամբարաններ, որ
կառուցված էին առանց որոշակի կողմնորոշման, որոնցից 7-ը դատարկ
էին, իսկ 21-ը վերաբերում էին վաղ երկաթի դարին:

Դամբարանները ունեին 0,9-2,0 մ լայնք, 1,2-7,5 մ երկարու-
թյուն և 1,0-2 մ խորություն: Դրանցից մի քանիսը փորուհակում էին
կողքի պռակած կամ նստած մեկական կմախք, իսկ մյուսներում ընդհան-
րապես կմախքի մնացորդներ չհայտնաբերվեցին: Այս խմբի դամբարանների
հնագիտական նյութը կազմված է խեցեղենից, բրոնզե և երկաթե գործիք-
ներից, զենքերից ու զարդերից և տարատեսակ ուլունքներից:

Սասունիկի դամբարանադաշտի վաղ երկաթի դարի խեցեղենը կազմում
են սև փայլեցրած, գորշ և աղյուսագույն, ուռուցիկ կամ զնդած իրա-
նով, նեղ վզով, դեպի դուրս ծավոլող շուրթերով անկանթ, միականթ և
երկականթ սափորները, մեծ ու փոքր թաղարները, տանձած իրանով անոթ-
ները, հարթ ու գոգավոր իրանով կժուժները, ծորակավոր ,թեյնիկը՝,
տարբեր տիպի և մեծության քեղանները, միականթ գավաթները և փար-
չերը, որոնք զարդարված են ակոսավոր կամ վերադիր հորիզոնական,
ուղղահայաց և թեք զծերով, ալիքավոր, հաթիկաշար և եղունգազարդ
զոտիներով, փայլեցման եղանակով արված ցանցանաղշերով, խորադիր
նախշազարդ եռանկյունիներով, քայլող դրոշմիչով դաշված զիգզագածև
պտկերներով և այլն:

Մեծադյա իրերը ներկայացված են սևանյան տիպի ըրոնգե և երկաթե ղաշույններով և դանակներով, երկաթե մանգաղով, երկաթե պոչուկավոր նեռասլացով, եռաձայր, հարթ և ցանցկեն թուշածե կախիկներով, շքսեղով և մեկ ապարանջանով: Հառկապես ուշագրավ են նո.13 և նո.60 դամբարաններից հայտնաբերված երկարավուն և երկկոնիկ ոսկե ուլունքահատիկները:

Սասունիկի դամբարանադաշտում քիչ են բաժանաբարները և ուլունքները: Նրանք հանդիպում են նո.նո.13,17,60,61,63 և 95 դամբարաններում, ունեն կլոր, տափակ երկարավուն, երկկոնիկ, գոգավոր ձև և պտորաստված են ագաթից, սարդիոնից, կավե շաղախից՝ զարդարված դաջագորդ նախշով և այլն:

Սասունիկի դամբարանադաշտի վաղ երկաթի համալիրների հնագիտական նյութի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն իր բազմաթիվ գուգահեռներն ունի Հայաստանի և Անդրկովկասի /Օշական, Շամիրամ, Վերին Նավեր, Մեծամոր, Արթիկ, Լժաշեն, Թաքիա, Ղարաբաղ, Մցխեթ, Կախեթիա, Մինգեշաուր, Թալիշ/ հուշարձաններում և թվագրվում է մ.թ.ա. 11-9 դարերով:

Ս.Ա.ԵՄԱՅԱՆ, Լ.Ն.ԲԻԱԳՈՎ, Ա.Գ.ԿԱՆԵՑՅԱՆ

ՕՇԱԿԱՆԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Օշականի հնագիտական արշավախումբը 1984թ. շարունակել է ՀՍՍՀ Աշտարակի շրջանի Օշական գյուղի կենտրոնում բարձրացող Դիդիկոնո լճի արևելյան լանջում գտնվող ուրարտական պալատական համալիրների պեղումները:

Պեղումները կատարվել են երկու հատվածներում՝ երկրորդ համալիրի հարավ-արևմտյան մասում, ինչպես նաև սկսվել են առաջին և երկրորդ համալիրներից դեպի արևելք 250 մ հեռավորության վրա գտնվող երրորդ համալիրի պեղումները:

Երկրորդ համալիրի ժամանակահատվածում պեղումները անցկացվեցին նո.16, 28 և 39 կացարանների միջև ընկած անկյունային հատվածում: Այստեղ բացվեց լանջում 0,8 - 1,2 մ խորությամբ կտրված մի հորթակ՝ շուրջ 250 մ² տարածությամբ, որի վրա շինությունների հետքեր չեն նկատվում: Քանի որ այս հորթակը տեղադրված է երկրորդ համալիրի ծայրի հարավ-արևմտյան հատվածի շինությունների միջև, կարելի է ենթադրել, որ այն հորթակն է նոր շինություններ կառուցելու նպատակով:

Այս հարթակի առկայությունը, ինչպես նաև երկրորդ համալիրի համեմատաբար ուշ գոյությունը վկայում է, որ այս համալիրների գոյության ընդ որ ժամանակաշրջաններում նրանք փորքերաբար վերանորոգվել և լրացվել են նոր շինություններով, մի հանգամանք, որը նկատվում էր նաև Կարմիր բուրի պեղումների ընթացքում:

Պեղումների ընթացքում այստեղ հայտնաբերվել են ուրարտական և վաղ հայկական տարբեր կամանոթների ավելի քան երկու հզար բեկոր և որոշ քանակությամբ քարե և ոսկորե գործիքներ, որը վկայում է այն մասին, որ այս հարթակը ինչ-ինչ պատմաոններով չի կառուցվել և օգտագործվել է իբրև տնտեսական բակ:

Երրորդ համալիրի պեղումների ընթացքում բացվեցին երկու ընդարձակ կացարաններ՝ 165 մ² ընդհանուր տարածությամբ: Նրանց պատերը շարված էին կոպիտ տաշված խոշոր տուֆի քարերով, իսկ հատակները ծածկված էին նույն մշակված խոշոր սալերով:

95 քառ. մետր տարածությամբ առաջին կացարանը ունի ուղղանկյուն ձև և ուղղված է դեպի արևելքից արևմուտք: Նրա մուտքը տեղադրված է արևմտյան պատի հարավային մասում և օժտված է եռաստիման սանդուխտով: Մուտքի արտաքին կողմից, աստիճանների դիմաց, բացվեց մի փոքրիկ հարթակ՝ 1,36 1,02 մ մակերեսով: Այս հարթակի վրա, մուտքի արտաքին երկու կողմերի մոտ հնում կանգնեցված են եղել երկու սյունաձև կուռք, որոնք զուգվել էին աստիճանների վրա:

Երկրորդ կացարանը /75 քառ. մետր տարածությամբ/, առաջինի հետ կից է կառուցված և միացված է նրան ընդհանուր դռնով: Երկրորդ մուտքի հետքերը նկատվում են նրա արևելյան մասում: Այս կացարանի սալապատ հատակը ծածկված էր ածուխի և մոխրի հաստ շերտով, որով վկայվում է հրդեհի և ընկած աստիճանի մասին: Ըստ երևույթին, հրդեհից հետո այլևս չի գործել, քանի որ նրա արևմտյան մասում սենյակը հատում է մի հաստ պատ, որը ուղղված է հյուսիսից հարավ:

Այս կացարանի արևելյան մասում բացվեցին չորս գլանաձև վերգեանյա օջախներ, որոնց բարձրությունը և տրամագիծը հասնում էր 45-50 սմ-ի: Նրանց պատերը և հատակները համախալի օգտագործումից խիստ թրծված էին: Արևելյան երկու օջախների մոտ տեղադրված է մեկական սյունաձև կուռք:

Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են տեղական և ուրարտական մեծ թվով խեցեղենի բեկորներ, քարե գործիքներ և ոսկրաբանական նյութ: Պեղված համալիրները թվագրվում են մ.թ.ա. 7-5-րդ դդ.:

ԱՐԳԻՇՏԻՔԻՆԻԼԻԻ 1983 թ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Արշավախումբը ավարտեց արևմտյան միջնաբերդի Նո.1 բալի մաքրումն աշխատանքները: Պեղումների միջոցով պարզվեց, որ միջնաբերդի այլ հատվածների նման մշակութային շերտը Նո.1 բալի տարածքում ևս ունենի 1,5-1,8 մետր թանձրություն: Հուլիսի շերտագրական սանդղակի ստորին մշակութային հորիզոնը բաղկացած է վանի թափվորության ժամանակաշրջանի շինարարական երկու շերտից /0-1 մ հաստությամբ, իսկ վերինը զարգացած միջնադարյան բնակավայրի կացարանների տնտեսական շինությունների և կենցաղային հորերի փլատակների մնացորդներից /1-1,8 մ հաստությամբ/ կենտրոնական բալի միջավայրում ուրախական վաղ շերտը դրսևորվում է Արգիշտի 1-ինի կառուցած, «ավազ» դարպասով, բալի արևելյան կողմում գտնվող պատական շենքով, հյուսիսային և հարավային կողմերում առկա մեծածավալ պահեստներով ու մանր գույնզգույն զետեղանքներով երեսպատված, շուրջ 750 մ² մակերես ունեցող հրապարակով:

Նույն հատվածի երկրորդ շինարարական շերտը դրսևորվում է պալատական շենքին, հյուսիսային և հարավային ամբարներին կցված մոտավորապես համահավասար չափեր ունեցող սենյակներով, որոնց մուտքերը բացվում են բալի վրա:

Բալի տարածքում հայտնաբերված ուրարտական ժամանակաշրջանի հնագիտական նյութերը սուղ են և խիստ բեկորային:

Բալի վերին շինարարական շերտը պատկանում է զարգացած միջնադարին /հորեր, թոնիրներ, պատերի հեռքերով/:

Ուշադրության արժանի է քառանկյունի, քարաշեն ստեղծով միջնադարյան Նո.7 հորը: Նրա պատի վերին շերտի քարերից մեկը իր վրա կրում էր Արգիշտի 1-ին թագավորի սեպագիր արձանագրությունը, որի նշանակությունը Արգիշտիի ինիլի տնտեսական պատմության համար շատ մեծ է:

Արձանագրության թվանդակությունը հետևյալն է. ,Արգիշտին Մենուայի որդին այս շտեմարանը կառուցեց ,աշիլուսե» տան տակ, 10100 քալի այնտեղ /կտեղավորվի/»:

ՆՈՐԱՀԱՅԵ ՌԻՄԱՐՏԱՅԱՆ ԴԱՄԱՐԱՆԸ ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ

ՀԱՍՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը 1984թ. զարնանը պեղեց ,Ավտոագրեգատ+գործարանի բակում պատահականորեն բացված ուրարտական մի դամբարան, որը գտնվում է ժամանակակից մակերեսից 1,2 մ խորության վրա, իսկ նրա հյուսիսային պատը ընկած է գործարանի արտադրամասերից մեկի հիմքի տակ:

Դամբարանային այս կառույցը, որ կազմված է երկու խցերից, ուղղանկյուն է, ունի 2.3,5 մ ներքին չափեր և ուղղված է հյուսիսից հարավ: Նշա ներսի պատերը ունեն չոր շարվածք՝ ողորկ տաշված տուֆե խոշոր քարերից: Առաջին խուցը, որի բարձրությունը 2,15 մ է, ունի չորս որմնախորշ՝ երեքը արևմտյան, մեկը՝ հարավային պատում, որոնք ունեն 0,5.0,5.0,5 մ միևնույն չափերը: Դռան մուտքը /1,29.1,04 մ բացվածքով/ տեղադրված է հյուսիսային պատում, ծածկված է մեկ տուֆե սալով: Հատակը ծածկված է հարթ տուֆե սալիկներով, իսկ հարթ ծածկը կազմված է հինգ խոշոր լայնակի տեղադրված տուֆե հեծաններով, որոնց թռիչքը կարճեցնում է երկրորդ խուցի վրայով երկայնակի զցված վեցերորդ հեծանը:

Երկրորդ խուցը 2,07.1,1 մ չափերով և 1,4 մ բարձրությամբ կառուցված խոշոր խորշի ձևով և բաժանված է առաջինից ոչ բարձր /0,5 մ/ պատով, իսկ նրա հատակը կազմված է այդ պատի լայնության մակերեսով և հողի ու խմի լցվածքով:

Առաջին խուցի երեք խորշերում /բացի հարավայինից/ տեղադրված էր մեկական կավե աճյունասափոր, լցված մարդկային կմախքի առանձին տարրերի մնացորդներով՝ խառնված կենդանիների և թռչունների մանր ոսկորների հետ: Նման աճյունասափորներ, ձիթամրազ, պնակ և մեկ խոշոր թեյնիկաձև անոթ, որի ծորակը ուներ առյուծի գլխի տեսք, տեղադրված էին առաջին խցի հյուսիս-արևելյան անկյունում: Երկու խցերը փածանոդ միջնապատի վրա տեղադրված էին ցուլերի երեք գլուխներով զարդարված մեկ խոշոր անոթ և մեկ քրեղան:

Առաջին խցի հատակի տակ, պատերին կից հայտնաբերվեց թաքսոց, որտեղ պահված էին ըրոնզե կապարմի բեկորներ, օձագլուխ ապարոնջաններ, շարդված ըրոնզե թաս, ազաթե ուլունքներ, կիսալուսնի և գրիֆոնի պատկերով գիշերից պտորաստված զանազան կնիք:

Երկրորդ խցի հատակի տակ բացվեց երկրորդ թաքսոցը: Այստեղ

հայտնաբերվեցին երկու լայն քրոնոզե գոտիների մասեր, որոնք զարդարված էին որսի տեսարաններով, մարտականքերով, հեծյալներով, նետածիգներով, առյուծներով, գրիֆոններով, շեղուների և ցուլերի պատկերներով: Միաժամանակ գտնվեցին երկաթի ժիպսանձի մասեր, քրոնոզե մարմանդներ, օձազուխ ապրանքանքեր, մեծ և փոքր զամբր: Գտնվեցին նաև երկու խոշոր երկաթե թրերը բեկորներ, որոնց բռնակները զարդարված են քրոնոզի պարույրներով, տերևածև երեք դաշույններ, որոնց երկար լեզվակների վրա պահպանվել են զամբրի հետքեր, ինչպես նաև քրոնոզե սափորների և կաթսաների բազմաթիվ բեկորներ:

Դամբարանային այս եզակի կառույցի պեղումները, որը իր ձևով մոտենում ր Ալթին-թեփեի կոլումբարիին, զգալի կերպով հարստացնում է մեր գիտելիքները ուրարտական մարտարապետության, նրա ինժեներական մացի և նյութական ու հոգևոր մշակույթի մասին:

Ս.Գ. ՀՄԱՅԱՆՑԱՆ

ԹԱՂԱՆ ԾԵՍՆ ՈՒՐԱՐՏՈՒՈՒՄ

Ուրարտում հայտնի էր թաղման երեք հիմնական տիպի ծես. ա/ դիաթաղում, բ/դիակիզում, գ/դիամասնատում:

Դիաթաղման ծեսն հայտնի է ութ տարբերակներով.

1. Թաղում ձեռակերտ անձակներում. դիակը երբեմն դրված է լինում փայտե, քարե դազադի մեջ /Վան, Սարուխան, Բոստանկայա /^ա/, Կայալի դերե /^ա/, Լիմ, Մազգերդ, Հրազդանի կիրճ /^ա/, Արգիշտիի հիլի /^ա/, Դեղեւի, Արծկե:
 2. Մի կամ մի քանի բաժանումներին կազմված դամբարաններում՝ փորված գետնի մեջ և կառուցված քարից, դրոմոսով. դիակը դրվել է քարե կամ փայտե դազադում ժմին /Ալթին-թեփե/:
 3. Սալարկղում՝ կառուցված ժայռի մեղքվածքի մեջ /Իգդիր/:
 4. Սալարկղային դամբարանում /Մեծամոր, Հակկո, Օշական/:
 5. Մեծ, քարակղային դամբարանում /Կարմաղբյուր, Օշական/:
 6. Քարակղ հիշեցնող դամբարանում, կառուցված սակայն չթրծված աղյուսներից /Արգիշտիի հիլի/:
 7. Հիմնահողային թաղում /Լիմ/:
 8. Կարասային թաղում /Արգիշտիի հիլի/:
- Դիակիզման ծեսն հայտնի է հինգ տարբերակներով:
9. Ամյունասափորը թաղված է ժայռի մեղքվածքում /Իգդիր/:
 10. Ամյունասափորը թաղված է հողի մեջ /Նոր-Արեշ, Արգիշտիի հիլի/:

11. Ամյունասափորը դրված է դրոմոս ունեցող՝ մեկ կամ մի քանի բա-
ժամուկներին կազմված դամբարանացում /ժմին/ԱԼԹին-թեփե/, Երևան,
Լիժ, Արծկե, Դեղեկի/:
12. Ամյունասափորը դրված է ձեռակերտ անձավում /Արծկե, Ալիշար/:
13. Ամյունասափորը թաղված է սալարկղային դամբարանում /Լիժ/:
- Իսկ դիմասանատան ձեսն հայտնի է չորս տարբերակներով:
14. Ամյունասափորը դրված է քարե դաճաղի մեջ:
15. Ամյունասափորը դրված է սալարկղային դամբարանում:
16. Ամյունասափորը դրված է դամբարանցի պատի խորշի մեջ /Երևան/:
17. Ամյունասափորը թաղված է գետնում /Արգիշտիխի/:

Այս ժամանակաշրջանում բիսյանցիներին ընդոռն էր թերևս թաղման
1 և 2 ձևերը, իսկ հայերին՝ դիակիզման ձեսը: Դիակիզմամբ թաղումներ
հայտնի են Արարատյան դաշտում, Վանա լճի հյուսիսային ափերին, Բար-
ձըր Հայքում: Այս վայրերում հայախոս բնակչություն է վկայված՝
սկսած մ.թ.ա. 8-7-րդ դարի առաջին կեսից: Դիակիզմամբ կատարվող թա-
ղումներն ընդոռն էին արևելյան մուշքերի համար /կրողներն են հա-
մարվում հայոց լեզվի/: Այս առումով ուշագրավ է, որ մինչև մ.թ.ա.
1000թ. Կարճեմիշում ընդունված է եղել թաղման հետևյալ ձեսը. հան-
գուցյալին կծկված դիրքով տեղավորել են ամյունասափորում և թաղել
կացարանի հատակի տակ: Կարճեմիշը արևելյան մուշքերի կողմից գրավ-
վելուց հետո, սակայն ձեսը փոխվում է՝ տարածում է ստանում դիակի-
զումը:

Վերը թվարկված հուշարձանների շարքում հայտնի են դեպքեր, երբ
նույն դամբարանում հանգուցյալները թաղված են տարբեր ձեսերով: Դե-
ղեկի, Արծկեի, ժմինի որոշ դամբարաններում բացվել են թաղումներ,
կատարված դիաթաղման և դիակիզման, իսկ Երևանի դամբարանում՝ դիա-
կիզման ու դիմասանատան ձեսերով: Արանք թերևս այլացել մարդկանց
ընտանեկան դամբարաններ են, որտեղ ամուսիններից յուրաքանչյուրը
թաղվել է իր ցեղի սովորույթյամբ: Նման մի երևույթ մասնաշեղ է
դեռևս Կուֆտինը՝ Իգդիրի դամբարանադաշտի նկարագրության ժամանակ:

Գ.Ա.ՏԻՐԱՅՑԱՆ

ԱՐՄԱՎԻՐԻ ՊԵՂՈՒՆՆԵՐԸ

1983-1984թթ. աշխատանքները շարունակվել են միջնաբերդում և
քաղաքի արևմտյան ծայրամասում գտնվող հելլենիստական դարաշրջանի

«գործակում» :

Միջնաբերդում շարունակվել է ուրարտական այդպես կոչված մերձ-
առաջադիմի համալիրի ուսումնասիրությունը: Այստեղ բացվել են մի
շարք սենյակներ, որոնք ընդարձակում են մեր պատկերացումները համա-
լիրի մարտարապետական և հատկապես առանձնահատկությունների մա-
սին: Համալիրը ընդարձակվել է դեպի հյուսիսարևմուտք և հարավ: Հա-
մալիրի հարավային մասում /սենյակ 15/ երևում են բլրի լանջի դարա-
վանդման ենթարկվելու փորձեր, բացահայտված է լանջն ի վայր իջնող պա-
տերի, ինչպես նաև հատակի աստիճանաձև բնույթը: Արևմտյան կողմում
պեղվեցին համալիրի միջնացքից սկիզբ առնող սենյակների մի շարքիևս
երկու սենյակ /նո.16 և 17/: Նո.16 սենյակը աչքի է ընկնում իր խո-
րուրթամբ, պատերի բարձրությունը պահպանվել է մինչև 3,50 մ/ և
դռան բացվածքով, որի մեջ լավ երևում են վերևից փլված աղյուսի
շարքերը: Հյուսիսում ավարտվել են արևելքից արևմուտք ձգվող չորս
սենյակներից կազմված շարքի պեղումները, /նո.43 սենյակ/, ինչպես
նաև հյուսիսից այդ շարքին հորող երկու հարևան սենյակները /նո.14,
18/, որոնք հաղորդակցվում են նեղ դռներով:

Ուրարտական սենյակների վերևի շերտերում պահպանվել են պատերի
քարե հիմքեր, հատակի հետքեր, ինչպես նաև տնտեսական բազմաթիվ հո-
րեր, որոնք մեծ վնաս են հասցրել հուշարժանի կավե մարտարապետու-
թյունը:

Ուրարտական ժամանակաշրջանի հնագիտական նյութերը ներկայաց-
ված մետաղե առարկաներով, խեցեղենով՝ հասարակ և բարձրորակ կարմիր
փայլեցրած նմուշներով, ուշադրության արժանի են կավանոթի բեկոր-
ները ամենայն հավանականությամբ կավանոթի տարողությունը նշող սե-
պագրերով:

Անտիկ դարաշրջանին են վերաբերում խեցեղենի բազմաթիվ օրինակ-
ները, քարե անոթների բեկորներ և այլն: Միջնադարյան նյութը գտնվել
է գլխավորապես տնտեսական հորերում և կազմված է խեցեղեն և մետաղ-
յա առարկաներից, որոնք առնչվում են Արմավիրի բլրի վրա առաջացած
միջնադարյան բնակավայրի հետ:

Հեղինակական ագրակում /պեղող Ի.Կարապետյան/ պեղումները
շարունակվել են հյուսիսային ուղղությամբ ձմ.թ.ա.3-1-ին դարերին
բնորոշ խեցեղենից ու քարից պարաստված իրերից բացի, այստեղ գտ-
նվել է ուշ հեղինակական ժամանակաշրջանի մետաղյա անոթի բրոնզե
կանթ, մորուքավոր տղամարդու քանդակով, որն իր լիակատար գուլգահեռն

հունի մ.թ.ա.1-ին դարով թվագրվող Սիսիանի քարակերտ դամբարանում գտնված մետաղե նյութերի թվում:

ժ.Դ.ԱՄԱՏՐԵԱՆ

ԱՐՏԱՇԱՏԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

1983-1984թթ. Արտաշատի հնագիտական արշավախումբը շարունակեց պեղումները 8-րդ եւրի հյուսիս-արեւելյան հատվածում՝ եւրի պատածև պատի մոտ, 5-րդ եւրի վրա, արեւմտյան դամբարանադաշտում, Խոր-Վիրապի մասնապարհի եզրին՝ զերեգմանոցի հյուսիս-արեւելյան հատվածում և 1-2րդ եւրերները միացնող պարանոցի հատվածում:

8-րդ եւրի վրա աշխատանքները կենտրոնացվեցին 2-րդ շինարարական շրջանին վերաբերող ընկելի համալիրում, որի վեց սենյակը բացվել էր 1982 թվ.: Որոշվեցին համալիրի արեւելյան և արեւմտյան սահմանները: Բացված սենյակները չափերով մեծ չեն: Ամենուրեք նկատելի են ուժեղ հրդեհի հետքեր, վառված զերանների ու տախտակների մնացորդներով: Համալիրի հարավ-արեւելյան սենյակները մաքրելիս, արեւելյան պատին կից բացվեց ուղղանկյուն մի կրակարան, որի հատված շարված էր թրծած քոսակուսի աղյուսներով, իսկ եզրերը կիսած սուլեններով և հում աղյուսներով: Կրակարանին կից, հարավային կողմում գտնվեց անտիկ շերտի թոնիր: Ամենայն հավանականությամբ թոնիրն ու կրակարանը կապված են միմյանց հետ և դառնում նյութերից, կենցաղային նշանակություն ունեն: Համալիրի հատակի տակ՝ 15-30 սմ խորության վրա պահպանվել է 1-ին շինարարական շրջանին վերաբերող հատված, որի վրայի մոխրաշերտը պարունակում էր մեծ քանակությամբ մանր ու մեծ եղջերավոր անասունների ոսկորներ:

Հայտնաբերված հնագիտական նյութերը պահեստային մեծ սենյակի նման առատ չէին, բայց մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Կղմինդրների մնացորդները, կրաշաղախի քիվերը, կանաչ ու դեղին որմնանկարների բեկորները խոսում են համալիրի ներքին հարդարանքի ու ծածկի ինչպիսին լինելու մասին:

Արդեն սովորական են դարձել մ.թ.առաջին դարի խեցեղենի հետ զուսագարդ խեցեղենի երևան գալը, որը վերջինիս արտադրության ու զոյառման հարցը մշտապես հնարավորություն է տալիս: Ուշագրավ են հեծյալի և „իշխանի“ կավե արձանիկները, տեղական օնիքսից պատրաստված ալաբաստից անոթը, արեւմտյան Փոքր Ասիայից ներմուծված օձանելիքի տանձավ սրվակները, սամշիտից պատրաստված տուփի մասերը,

բրոնզե արկղիկը, կահույքի բրոնզե ձևավոր մասերը, շիկոները, բրոնզե հայելիները, կանաչավուն քարից խրալիկյան կնիքը և այլն:

ժանապարհի եզրին կառարվող պեղումները ցույց տվեցին, որ այստեղ ցածր թմբերի վրա տեղավորված է եղել քաղաքի բնակելի թաղամասերից մեկը: Այստեղ պահպանված շերտերը վերաբերում են առաջին շինարարական շրջաններին: Որմնասյան մաս կազմող քարերով, որոնք երկրորդ անգամ են օգտագործվել, կառուցված լայն պատերով մեծ համալիրը, հավանաբար վերաբերում է քաղաքի կառուցապատման վաղ ժամանակները: Այստեղ հայտնաբերվել է հարուստ գունազարդ խեցեղենի ֆեոդոնիքի զարդերով: Հատկապես ուշագրավ են փորագիր համակենտրոն շրջաններով և գունազարդ տափաշները:

5-րդ բլրի վրա պեղումներ կատարվեցին նախորդ տարիներին բացված համալիրներից արևմուտք և հարավ-արևելք գտնվող տեղամասում՝ 100 քմ մակերեսով: Բացված սենյակները վերաբերում են մ.թ.1-2-րդ դարերին: Այդ շրջանի նյութերը սակայն խիստ աղքատիկ են: Ուշագրավ են ներմուծված թասերի, կարմիր լացով սկուտեղի, շնարկած խեցեղենի բեկորները: Այդ շերտի հատակի տակ գտնվեցին նաև գունազարդ խեցեղենի ֆեոդոնիքի նմուշներ, նշտարած կարդերով փալաներ և այլն:

Արևմտյան դամբարանադաշտում ջրանցք անցկացնելու ժամանակ ավերվել էին կարասային թաղումներ: Արշավախմբին հանդիպեց պեղել դրանցից չորսը: Դրանք մանկական թաղումներ են, կառարված երկկանթանի հիանալի կարասներով:

1-2 բլուրների պարանոցի հատվածում մշտվեցին դեպի 2-րդ բլուրը տանող պարսպի ուղղութիւնը, ներսից նրան հարող շինութիւնները, մուտքերի տեղադրութիւնը, կրկնակի պարիսպների հարաբերութիւնը և այլն: Պարզվեց, որ տեղանքը հիանալիորեն օգտագործելու շնորհիվ ստեղծվել է պաշտպանական կռու համակարգ: Դա նշանակում է կառուցող մարտարապետը լավատեղյակ է եղել ժամանակի պաշտպանական շինութիւններին և ռազմական արվեստին:

Պարսպին կից շինութիւններում հայտնաբերվեցին մ.թ.ա.2-1-ին դարերի բազմազան և հարուստ խեցեղեն մնացորդներ, որոնց մեջ կան ֆեոդոնիքի նոր ձևեր: Ուշագրավ են ներմուծված խեցեղենի նմուշները, լեռնային բլուրեղից պատրաստված զավաթի բեկորը, ծածկի սուլեններն ու կալիպտերները:

Հայտնաբերված նյութերը միանգամ ևս վկայում են Արտաշատի առևտրական, արհեստավորական և մշակութային խոշոր կենտրոն լինելու մասին:

ԱՐՏԱՃԱՏԻ ԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐԻ
ԱՐԿԱՆՔՆԵՐԻ ՈՐՈՇ ՏԻՊՈՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հուշարժանների պեղումների ընթացքում բացված շինարարական մնացորդների թվագրելու, տեղական առանձնահատկությունները և արտաքին ազդեցությունները բացահայտելու համար կարևոր նշանակություն ունեն պատերի շարվածքների դասակարգումը և նրանց նկարագրությունների համեմատումը: Առաջին հերթին դա վերաբերում է բնակելի տների պատերի շարվածքներին, որոնք առավել դժվար են ենթարկվում նկարագրման: Առ այսօր, շարվածքները դասակարգելիս, հետազոտողները մի թեպետում ելնում են պատերի կոնստրուկտիվ առանձնահատկություններից, մյուս դեպքում՝ օգտագործվող քարերի ձևից կամ պատի մակառի զծաղրից, որը հնարավորություն չի տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել շարվածքի մասին: Այդ պատճառով շարվածքը նկարագրելիս անհրաժեշտ է նշել նրա կոնստրուկտիվ սխեման, տալով մակառային մասի ներկարգիլը /կանոնավոր, անկանոն, շարքային, պոլիգոնալ/, ուղղահայաց լայնական հատման նկարագիրը /միաշերտ, երկշերտ, եռաշերտ/, ցույց տալ առանձին քարերի միմյանց կապակցման բնույթը շարվածքներում, նշել քարերի միջին չափերը, ձևը, նյութը և պատի հաստությունը:

Արտաշատի շինությունների պատերի շարվածքների զարգացումը ուսումնասիրելու համար առավել նպաստահարմար է 8-րդ դարի հարավային տեղամասը, որը գտնվում է համեմատաբար հարթ տեղանքի վրա, իսկ մշակութային շերտի խորությունը որոշ տեղերում հասնում է մինչև 3-3,5 մետրի: Այստեղ պահպանված են բոլոր չորս հիմնական շինարարական շրջանների պատերի մնացորդները /2-րդ դ. մ.թ.ա. - 4-րդ դ. մ.թ./:

Չնայած նրան, որ զոյություն ունի որոշակի ընդհանուր շինարարական եղանակ, որը արտահայտվում է քարե հիմքի վրա հում աղյուսե պատերի օգտագործմամբ, պարզ նկատվում են վերը նշված չորս շրջանների պատերի կառուցման շինարարական տեխնիկայի առանձնահատկությունները:

Ինչպես հայտնի է Արտաշատը կառուցված է միասնական հասկազծով, որտեղ օգտագործված են ժամանակի նորագույն քաղաքաշինական և ամրաշինական նվաճումները: Առաջին շինարարական շրջանին /180-170թթ. մ.թ. ա. - 59թ. մ.թ./ վերաբերվող պատի շարվածքները աչքի են ընկնում քարերի լավ մշակմամբ, հիմքի տակ ընկնող բնական ժայռերի խնամքով օգտագործմամբ, աղյուսների ստանդարտ չափերով:

Ծրկրորդ շինարարական շրջանի /60-160 թթ. մ.թ./ շարվածքները զտնվում են նախորդ շրջանի շինությունների հարթեցված փլվածքների վրա: Դա հիմնականում միաշարք, եռաշերտ, երկմակտ, կոպիտ մշակված քարերից շարվածքներ են:

Ծրրորդ շինարարական շրջանի շարվածքները վկայում են վաղ շրջանի պատերի և շինությունների շտապ վերականգնության մասին: Պատերի մեջ հանդիպում են նաև մարտարապետական դեմալներ երկրորդ օգտագործմամբ:

Վերջին, չորրորդ շինարարական շրջանի /390-360 թթ. մ.թ./ պատերը ցածր որակի, պարզունակ շարվածքներ են, որոնք վկայում են այդ շրջանի շինարարական ավանդույթների անկման մասին: Ինչպես հայտնի է, այդ ժամանակ /392-388 թթ./ Խոսրով Կոտակ թագավորը արքունիքը արդեն տեղափոխել էր Դվին:

Ի.Ա.ԱՐԱՄԵՏՅԱՆ

ԱՐԻՃԱՂԹՅՈՒՆԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Բնակավայրի հարավ-արևելյան անկյան պեղումները ավարտելու նըպատակով, 1983-1984 թվականներին աշխատանքները կենտրոնացվեցին նո. 6, 7, 9 և 10 շինությունների առջև սփռված տարածքում: Վեց քառակուսիների միջոցով պեղվեց 320 քառ. մետր տարածություն, մաքրվեցին նո. 9 և 10 սենյակների համար ընդհանուր /երկ. 15,5 մ/ և նո. 6 և 7 սենյակների հարավային պատերի արտաքին երեսները, հյուսիսից հարավ ձգվող առաջին, երկայնական պատի հարավ-արևելյան անկյունը: Այս պատի հիմքերից ցած հայտնաբերվեցին նրան ուղղահայաց մի շարվածք /երկ. 5,0 մ, պահպանված բարձրությունը՝ 0,35 մ/ և նրա հարևանությամբ մշակութային շերտ: Այս շերտը, որը հայտնաբերվում էր մոխրի ու ածխի ուղեկցությամբ, հետադառնում ծածկվել, տոփանվել և վեր էր անվել մեծ բակի, քանի որ վերին շերտերում շինարարական հետքեր չկան:

Նոր քառակուսիներ դրվեցին հյուսիս-հարավ ձգվող երկրորդ պատից ներս և սկսվեց բնակավայրի երկրորդ բնակելի հատվածի սխտեմատիկ պեղումները: Ուրվագծվեցին երեք շինություն: Դրանցից երկուսը /նո. 12 և 13/ սենյակներ են, քանի որ դրանց հարավ-արևելյան անկյուններում բացվեցին, բնակավայրին բնորոշ, ուղղանկյուն շարված օջախներ /0,45 մ. 0,65մ/ մոխրի, ածխի, կիսաալյուրած փայտի և կոտորված անոթների մնացորդներով:

Այս սենյակների միջև բացվեց 2,5 մ լայնությամբ ունեցող մի միջանցք, որը արևելյան կողմից միացավ, վերը քննարկված տարածք - բակի հետ: Միջանցքի մինչև 1 մ զահագնացված, հաստահողույս պատերը շարված են խոշոր քարերով, երկշար տեխնիկայով, հաստերը պատած է մեծ սալերով: Միջանցքի դիրքի և կառուցվածքի առանձնահատկություններինց ելնելով, ենթադրում ենք, որ բացվել է բնակավայր տանող մուտքը, դարպասը ամրացնող ելուստներով:

Ինչպես միշտ, այս տարիներին ևս, ամենավերին շերտում, պատերին կից բացվեցին ուշ ժամանակաշրջանի թաղումներ՝ վեցը ձգված և ուղղանկյուն կառուցվածք ունեցող դամբարաններում, երեքը՝ կոնոսներում, առանց ուղեկցող առարկաների: Բացառությամբ էր կազմում միայն նո.95 դամբարանը, որում գտնվեց մեկ երկաթե կեռ դանակի շեղբ և կավե ծարմանդ՝ հանգուցյալի կրծքին: Թաղումները իջեցված են հեղինիստական մշակույթի շերտի մեջ, երբ բնակավայրը այլևս գոյություն չուներ:

Հեղինիստական մշակույթի շերտը, ի հայտ է գալիս սենյակներից և բակի պատերին կից տարածքից, 0,5 մ թանձրությամբ: Չեղբ բերված նյութը զերազանցապես բեկորներ են՝ կարմիր, բաց շագանակագույն մակերեսով, փայլեցրած թասերի, պնակների, ըմպանակների, կիսազնդած գավաթների, սափորների կարասների, կոնոսների բեկորներ հեղինիստական խեցեղենին բնորոշ հատկանիշներով:

Մինչև 1983-1984թթ. պեղումները, բազմիցս նկատվել էր, որ 0,5-0,8 մ խորությամբ հետ. խեցեղենի որակը փոխվում է, արտաքինը գորշաշագանակագույն, իսկ հորդարման տարրերը ավելի գրաֆիկական են դառնում, կարմիր փայլեցրած տեսակները անհայտանում են: Սակայն վաղ ժամանակաշրջանի մաքուր շերտ չէր առանձնանում: Այս տարիներին նո.6 և 7 սենյակների հորավային պատի հիմքերից ցած հայտնաբերված պատի, նրան կից, վաղ հայկական խեցեղենին բնորոշ տեսակների բեկորներով լի շերտի բացահայտումը, թույլ են տալիս վստահորեն խոսել բնակավայրի գոյության մասին նաև մ.թ.ա.6-4-րդ դարերում:

ԱՆՏԻՆ ՇԻՐԱՎԱՍՆԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

1983թ. մայիս-հոկտեմբեր ամիսներին Շիրակավանի հնագիտական ուսումնասիրությունների համար ընտրվեց երրորդ պեղավայրի՝ սյունա-զարդ դահլիճի տեղամասը: Այս պեղումը դահլիճը, որը բացվել էր 1977-1978թթ. 0,5 - 0,7 մ խորություն վրա, կազմում էր մի ընդարձակ համալիրի մասը և ուներ 150 քառ. մետր պահպանված տարածություն: Այստեղ բացվել էին դահլիճի երեք պատերը, սալահատակը և չորս մեծ տորածև խորիսխները:

Որոշվեց հետաքննել այս խորիսխներից երկու կենտրոնականները և բացել պատերի ու սալահատակի միջև ընկած տարածքը /130 քառ.մետր/: Այս հատվածը խորիսխների մակարդակից ցած խորացվեց մինչև 2 մետր: Դրա շնորհիվ ստացվեցին բնակավայրի շինարարական տեխնիկայի, շերտազերությունների և ժամանակագրության վերաբերյալ շատ կարևոր տվյալներ:

Ամենավաղ շինարարական շերտը, ընդ որում է հզոր կառույցներով, որոնք օգտագործված քարերի չափերով մերժենում են ավելի վաղ ժամանակաշրջանների կիկլոպյան կառույցներին: Բացվեցին սալարկված հատակով երկու շինությունների ավերակներ: Այստեղ հայտնաբերված խեցեղենը, այդ թվում երկնագույն շնորակով նմուշները, թույլ են տալիս դրանք թվագրելու մ.թ.ա. 2-րդ դարից ոչ վաղ: Պետք է նշել, որ այս ժամանակաշրջանի բոլոր կառույցները ավերվել են մեծ հրդեհի հետևանքով, որը առաջացրել է հողի, մոխրի և անիի 20-40 սմ հաստությամբ մի շերտ:

Դրանից հետո, հավանաբար մ.թ.ա.1-ին դարում ձեռնարկվել են նոր շինարարական աշխատանքներ: Հայտնաբերվեցին, կրկին սալարկված, բայց ավելի պակաս հիմնավոր շինությունների մնացորդներ, կառավարական ալ շինարարական տեխնիկայով՝ կավե շաղախե լիցքով երկշար պատեր: Հայտնաբերված խեցեղեն նյութի մեջ նշանակալի է սև և ցրի հեռքեր կրող զավաթի բեկորը, որը հավանաբար ունի պերզամոնյան ծագում:

Այս պեղումը դահլիճի տեղ հայտնաբերված մշակութային շերտերը և շինությունները, հարավորություն ունենալով, պեղավայրի հարավային մասում բացված, կավածեփ հատակով և տորածև խորիսխով շինությունը վերափառել ավելի վաղ ժամանակով և արժանազոր սյունազարդ դահլիճի խորիսխների մի մասի երկրորդական օգտագործման փաստը մ.թ.ա. 1-ին - մ.թ.ա.1-ին դարերում: Բացի այդ ի հայտ եկավ դահլիճի հարավ-

յին պատի կառուցվածքի մի հետքերը առանձնահատկությունը: Պարզ-վեց, որ դահլիժի հասակից 0,5 մ վեր պահանջված հարավային մույթե-րով պատը, հանդիսանում է ավելի հին կառույցի պատի վերին մասը, որը հրդեհից հետո պահպանվել է 2 մ բարձրությամբ: Դահլիժի կառու-ցողները զիտակցաբար այն ծածկել են մասամբ և վերին մասը օգտագոր-ծել են որպես նոր պատի հիմք: Ըստ որում հարավային պատը զտնվում է խարիսխներից ոչ թե 4 մ հեռավորության վրա, ինչպես դահլիժի մյուս պատերը այլ 7,5 մ: Այստեղ հեծանները հենվելիս են եղել ոչ թե անմիջապես հարավային պատի, այլ նրանից 3,5 մ առաջ դրված մույթ-երի վրա: Այս մույթերը պատի վրա առաջացնում էին որմնախորշեր:

Անկասկած է, որ Շիրակականի սյունազարդ դահլիժի՝ այս, պատահա-կան առաջացած շինարարական հնարը, հետագայում գտել է իր հաստատուն կիրառությունը, որն էլ ավելի ուշ արտացոլվել է Գառնիի և Դվինի սյունադահլիժներում:

Արշավախումբը այս տարի ևս պեղել է քարակղային և կարասային թաղումներ:

1984թ. հետախուզական պեղումների ընթացքում, նրերույցում բացվեց 10-րդ դարի միջնադարյան մի շինություն, որը 14-15-րդ դարերում ենթարկվել է վերակառուցումների:

Գ.Գ.ԶՈՉԱՐՅԱՆ

ՆՈՐ ՆՈՒԹԵՐ ԴՎԻՆԻ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱՆ ԲՆԱՎԱՎԱՅՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

1. 1983-84թթ. ընթացքում շարունակվեցին դեռևս 1982թ. բեր-գազի հյուսիս-արևելյան մասում հայտնաբերված հելլենիստական դա-րաշրջանի շինարարական համալիրի պեղումները:

Վերջին երկու տարիների հնագիտական ուսումնասիրության շնոր-հիվ ուրվագծվեց որոշակի հատկազոտային պատկեր հիշյալ համալիրի հյուսիս-արևելյան հատվածում: Այստեղ հայտնաբերված քավական հզոր պատերը /լայնությունը հասնում է 1-1,15մ, բարձրությունը՝ 0,60-0,85մ/՝ շարված կավե շաղախով շաղկապված միջին չափի անտաշ գետա-քարերով, կազմում են կանոնավոր սենյակներ և դահլիժներ, որտեղ և երևան եկան խնամքով ձեփված երեք կավակերտ հատակներ: Հյուսիսից - հարավ ձգվող կենտրոնական դահլիժի ստորին հատակի վրա, իրենց նախ-նական տեղում հայտնաբերվեցին սպիտակ ավազքարից կերտված զույգ

տորածե խորիսխներ՝ միմյանցից 3 մ հեռավորության վրա: Վերջիններս վերաբերում են ներկայացվող շինության կառուցման սկզբնական փուլին: Ծինությանը իր զոյության ընթացքում կրել է մի շարք շինարարական փոփոխություններ, որոնք նկատվում են տարբեր մակարդակի վրա գտնվող հասակների տեղադրության և պատերի վերանորոգումների շնորհիվ:

2. Պեղումների շնորհիվ ևս մեկ անգամ բացվեցին կարեորագույն շերտադրական հանգույցներ, քանի որ հեղինիստական շինության ցարե հիմնապատերը ավելացրին մտնում են 4-5-րդ և 5-6-րդ դդ. միջնադարյան կառույցների տակ, բացահայտրեն սահմանափակվող երկու տարբեր շինարարական և մշակութային ժամանակաշրջաններ:

3. 1,5 մ հզորությամբ հեղինիստական շերտը ներկայացված է նաև դարձրջանին հանկանշական՝ համախ գունագործման բազմապիսի տարբերակներով հարուստ խեցանոթների հավաքածուով /տափաշների, քաս-քրեղանների, կարասների, ծրագի, խոհանոցային անոթների բեկորներ/ և մեծադե առարկաներով /երկաթե կոր դանակ, տեգի ծայր, բրոնզե հայելի և այլն/:

Կիրառված շինարարական տեխնիկայի, մարտարաբանական մանրամասների, հնագիտական նյութերի վերլուծության շնորհիվ քննվող համալիրը Թվագրվում է մ.թ.ա.2-րդ - մ.թ.1-ին դարերով:

Հ.Ա.ՕՋԱՆՅԱՆ

/ԵՊՀ/

ՇԱՄԻՐԱՄԻ ԱՆՏԻԿ ՃԱՄԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԻ
ԲՆԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

1983-84թթ. ԵՊՀ-ի հնագիտական արշավախումբը շարունակեց Շամիրամի վաղերկաթեդարյան քաղաքատեղի տարածքում գտնվող անտիկ ժամանակաշրջանի բնակավայրի պեղումները: Այն զբաղեցնում է հրվանդանի վրա գտնվող քաղաքատեղի հարավ-արևմտյան մասը, 5-րդ պաշտպանական պարսպի երկու կողմերում ընկած տարածքը /1-հա-ից եկելի/: Բնակավայրի հարավ-արևմտյան հատվածը հարթավայրի կողմից պաշտպանված է անտիկ ժամանակաշրջանում վերակառուցված պաշտպանական պարսպով: Անտիկ բնակավայրը պաշտպանվել է նաև հրվանդանը զուսեղորոշ երկու ժողովրդի եզրերին կառուցված պարիսպներով: Վերջիններս ծառայել են նաև որպես պատեր ներսում կառուցված բնակարանների համար:

Շամիրամի անտիկ բնակավայրի 5-րդ պարսզից հարավ-արևմուտք ընկած հատվածը ներկայանում է մեզ երկու շինարարական հորիզոններով: Այս մեկում վաղերկաթեդարյան ժամանակաշրջանի կառույցների հետքեր նկատվում են միայն հարավային և հյուսիսային /թանդաթայ ժոր/ ժոռերի եզրային մի քանի հատվածներում: Դրանք զաշապանական պորիսպենրի մնացորդներ են: Հրվանդանի արտահայտված ժայռոտ հատվածներում առկա է մեկ շինարարական հորիզոն կամ էլ մշակութային շերտը իսպառ բացակայում է: 1-ին շինարարական հորիզոնի /վերին/ միջին հզորութունը 50-60 սմ է, իսկ 2-րդինը /ներքին/ 70-80 սմ: Երկու հորիզոններն իրենց բնորոշ նյութերով թվագրվում են՝ 1-ը ուշ անտիկ ժամանակաշրջանով, 2-րդինը՝ հելլենիստական ժամանակաշրջանով:

Պեղումների ընթացքում բացվել են մոտ մեկ տասնյակ բնակարանային համալիրներ, կազմված մեկ, երկու կամ երեք սենյակներից, դրանց հարող կցակառույցներից և բակերից: Բնակարանների մեծ մասը հարում են եզրային /հյուսիսային և հարավային/ պաշտպանական պորիսպենրին: 3-4 մ լայնությամբ մի փողոց, որը դեռևս ամբողջովին բացված չէ, բաժանում է բնակավայրի միջին մասում տեղադրված բնակարանները հյուսիսային պարսպին կցված բնակարաններից: 1-ին շինարարական հորիզոնի պատերը հիմնականում դրված են 2-րդի պատերի վրա: Միայն պեղավայրի մի քանի հատվածներում նկատվում են ակնհայտ շեղումներ երկու հորիզոնների կառույցների միջև: Շինարարական տեխնիկան նույնն է: Պատերը շարված են միջին չափսերի մեղճած քարերով և շղախի օգնությամբ: Բացառությամբ են կազմում 1-ին շինարարական հորիզոնի եղևած շարված մի քանի պատեր: Մի քանի սենյակների միջին մասերում գտնվել են սյան խորիսխներ հիշեցնող կլոր կամ ուղղանկյուն քարեր:

Շամիրամի անտիկ բնակավայրի սենյակներում բացվում են տարբեր կառուցվածքի և կիրառության թոնիկներ և թոնիկ-վառարաններ, հատկապես ուղղանկյուն, կանոնավոր սալերով շարված տետրակոն հորեր: Մեծ քանակությամբ են կազմում աշխատանքային գործիքները՝ աղորիքներ, երկանք, սանդեր, կոկիչներ, ձձումներ և այլն:

Բնակավայրում գերակշռում են կոպիտ մշակված կենցաղային նըշակութային խեցեղենի բեկորները: Այնուհանդերձ, գտնվում են նաև նուրբ մշակված, երբեմն գունազարդված հելլենիստական ժամանակաշրջանին վերաբերող խեցեղենի բեկորներ /թասեր, ափսեներ, զնդած գավաթներ և այլն/: Խեցեղենը հիմնականում բեկորային վիժակում է:

,,ՋԱԶԱՐԻ ԲԵՐԴ'' ԱՄՐՈՑԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

1984 թվականին ԵԳԷ-ի հնագիտական հետազոտությունների լաբորատորիայի ջոկատը շարունակեց Թալինի շրջանի Կաթնաղբյուր գյուղից 1,5 կմ հարավ-արևելք զանվող ,,Ջաջարի բերդ'' ամրոց-բնակավայրի պեղումները, նպատակ ունենալով ամբողջացնելու 1979-1980թթ. ՀԱՍՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ձեռնարկված աշխատանքները:

Ամբողջապես պեղվեց ամրոց-բնակավայրի հարավ-արևմտյան մասում զանվող Նո.1 աշտարակամեջ համալիրը: Համալիրի պատերն ունեն կանոնավոր շարվածք: և կառուցված են մեղքած տուֆ քարից: Բացված սենյակի կենտրոնում իրար զուգահեռ զանվեցին տուֆից պատրաստված կլորավուն երկու խորիսխներ: Սենյակի ժայռոտ հատակի մեջ փորված էր սանդ: Հյուսիսային պատի թակ զանվում էր ժայռե լայն հարթակը: Բնակարանի հատակի անհարթությունները լցված էին կավե շաղախով: Մահանը բնակելի հատվածից բաժանվում էր միջնապատով, որի ներքևի մասում զանվեց քառակուսի փոքր մուտքը:

Ամրոց-բնակավայրում բացվել են երկու ուղիղ փողոցներ /լայնքը մինչև 310 սմ/: Փողոցները հատման տեղում կազմում են T -աձև խաչմերուկ: Փողոցների երկայնքով տեղադրված են բնակարանային համալիրները: Համալիրների մուտքերը անմիջապես բացվել են փողոցի վրա: Փողոցների համար որպես հատակ ծառայել է խնամքով հարթեցված ժայռը: Գտածոները հիմնականում կազմված են սև և կարմիր գույնի խեցեղենի բեկորներից: Գտնված կարասների, կմուժների, զավերի որոշ բեկորներ զարդարված են սանրածև նախշերով: Նանթերի մի մասը զարդարված է մեկ կետից ելնող երեք մառազային մոտիվով: Պեղումներից զանվել են նաև երկաթյա նետասլաքներ, որպես խաղալիք կամ հմայիլ ծառայող անցքով մաներ, ապակյա սրվակի բեկոր, երկանքներ, կենդանիների ոսկորներ: Մահանի հատակի վրա կային հորերի կամ կարասների բերանը փակող սրբաժաշ քարե կլոր խուփեր: Գտնված իրերը և շինարարական կառույցները բնակավայրը թվագրում են մ.թ. 2-5-րդ դարերով:

ԷԿՄԻԱՆՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՑԱՆ ՀՈՒՃԱՐՉԱՆԻ
ԳՆՂՈՒՄՆԵՐԻ ՆԱԽԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

ԵՀՄԻԱԾԻՆ քաղաքում բարեկարգման աշխատանքներ իրագործելուն զուգընթաց ՀՍՍՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ուղերթային գիտարշավը 1979թ. զարնանը հետախուզական ընդլայնի պեղումներ է իրականացրել քաղաքի մշակույթի տան զբոսայգում: Ետևը մեկ մետր զետեներես պահպանված հնավայրում, պեղումներով բացվել է սրբատաշ կարմիր տուֆ քարով շարված չորրորդ դարի միանավ բազիլիկ եկեղեցու /շափերը 8,5 15,5 մ/ եռաստիման հիմնապատկանը, հիմնապատերը: Հարավային որմի արևելյան հատվածում պահպանվել է խորանի որմածքի մեկ շարքը: Եկեղեցու որմնամուկների հարդարանքը կրկնում է 4-7-րդ դարերի նման աիպի կառույցների զարդամուկները: Հետախուզական աշխատանքների միջոցին եկեղեցու մեջ բացվել է հսկանի հատված: Հյուսիսային պատի մոտ հայտնաբերվել են ուռուցիկ իրանով, վերադիր լայն ժապավենով զոտեկորված միջին մեծության ամբողջական վեց կարասներ, որոնք ունեն տուֆ քարից կափարիչներ, կարասներից երեքի շուրթերին նշմարվում են թե, թո, թոն տառերը, որոնք քերես անոթների ծավալը, տարողությունն են մատնանշում: Այդօրինակ կարասների /թերի/ նմուշներ հայտնի են Անի, Դվին քաղաքներից: Եկեղեցու շուրջը հայտնաբերվել են մարտադպեռական մանրամասներ, հավասարաթև խաչ, կենաց ծառ պատկերող զարդամուկներով կղմինդրներ մակտոններ: Ուշագրավ են այստեղ բացված երկթեք սրբատաշ և սալ քարերով սալարկղային դամբարանները, առվակերտ սարկոֆագները, որպիսիք հայտնի են Հոփսիմե տաճարի բակի դամբարանադաշտից Աղց, Արուծ, Գեղաշեն, Ջովուհի, Ջրվեժ և այլ վաղ միջնադարյան հնավայրերից: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում եկեղեցու հարավային պատի տակ հայտնաբերված 7-րդ դարի դամբարանը, որի երկթեք շիրմաքարի լանջերին երկթազրով փորագրված է ԱՅՍ ՏԱԳԱՆ ԽԵՉԱՆԱ ԱԳՈՀԻՊԱՏ ՊԱՏՐԻԿԻ Ե ... ԱՌՈՒԵ[Ղ]ԵՆԻՑ ՏՆՈՐԴԻՈՑ արժանագրությունը: Խեչանը հիշատակված է Սերեոսի պատմության էջերում արաբների Այրարատ ներխուժելու առիթով: 7-րդ դարի այս արժանագրության հայտնաբերումը, զատնները քելադրում են ընթացիկ տարում ԵՀՄԻԱԾԻՆ այս հնավայրում հնագիտական աշխատանքները շարունակելու անհրաժեշտությունը:

ԴՎԻՆԻ ԱՐՇԱՎԱԽՄԻ 1983-1984 թթ.

ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

1. ԴՎԻՆԻ ԵՐԶԱՎԱԽՈՒՄԸՐ ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԿՈՒ ՄԱՐԻՆԵՐԻՆ ՎԵՂՈՒՄՆԵՐ Ե ԿՄԱՐԵԼ ԸՊԼԱՑԻ ՄԻՋՆԱԵՐՈՂՈՒՄ, ԸՊԼԱՑՋԱԽԻ թՊԼԱՄԱՆԵՐՈՒՄ և ՄՈՒՍԿԱ ՏԻԿՆՈՒՆԻ ՄԱՐԿՈՑՈՒՄ: ՇԱՐՈՒՆԱԿՎԵԼ ԵՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՐ-ԻՆՄԱՏԱՊՈՒՃԱԿԱՆ ԵՐՄԱՊՐԱՆՔԻ, ԸՊԼԱՑՋԱԽԻՆՈՒԹՅԱՆ, ԸՊԼԱՑՋԱԽԻ ՔՆԱԿՀՈՒ-ԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԿԱՆ ՎԻՃԱԿԻ, շԵՐՄԱՊՐՈՒԹՅԱՆ, ԸՊԼԱՑԻ ՄԵՂԱՊՐՈՒԹՅԱՆ և ՄՅԼ ԲԱԳՄԱՅԻՎ ԿԱՐԵՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ:

2. ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԹՊԼԱՄԱՍՈՒՄ շԱՐՈՒՆԱԿՎԵԼ ԵՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ 5-6-րդ դդ. Կաթոլիկոսական պալատի շրջակայքում: Հիմնականում պարզ-վում են պալատին կից կառուցվածքների նշանակությունը, դրանց հաժ-կազմալին առնչությունները պալատի հետ: Հարավային մասում բացվել են բավականին հաստ /3,1 մ/ ընդարձակ պարսպի մնացորդներ, որին հենվում է պալատի հարավային սենեկաշարը: Պատի արևմտյան մասում բացվել է կրակապաշտական մեհյանի հյուսիսային պատի հատվածը: Մեծ աշխատանք-ներ են կատարվել ճշտելու 9-րդ դարի շինությունների շերտագրական պատկերը, գտնվել են մեծ քանակությամբ նյութեր /խեցեղեն, մետաղ, ապակի/ :

3. ՄԻՋՆԱԵՐՈՂԻ ԵՐԿՈՒՄԻ ՀԱՏՎԱԾՈՒՄ ՎԵՂՎԵԼ Ե ՆԱԽՈՐՂ ՄԱՐԻՆԵ-ՐԻՑ ԿԱՅԱՆԻ ԱՈՒՍՊԱՐԻՆՄԱՆ ԹՊԼԱՄԱՍԻ ՎԵՐԻՆ ԿԱՐԹԱԼԸ, ՈՐՄԵՂ ԲԱՑՎՈՒՄ ԵՆ ԸՆՈՐՈՇ ԿԱՏԱԿԱԶՄԱԽԻ ՎԱՏԿԵՐՈՎ ԱՇԽԱՐԻԿ ԸՆԱԿԵԼԻ ՄՆԵՐԻ ՄՆԱԳՈՐՂՆԵՐ: ԳՄՆՎԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐԸ շատ հետաքրքիր են ընդարձակ զոյություն ՎԵՐՋԻՆ շրջանի անտեսության, մասնավորապես արհեստագործության ու-սումնասիրության առումով:

4. ՄԻՋՆԱԵՐՈՂԻ ԿԱՐԱՎԱԽԻՆ ՎԱՐՍԱԿԻ շրջանում հիմնականում ՎԵՂ-ՎԵԼ Ե ԿՐԱՇԱՊԱԽ ՎԱՏԵՐՈՎ ՄԵԾ շինության մի հատվածը, որոշվել են ՆՐԱ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՍԱՄԱՆՆԵՐԸ /5-11-րդ դդ./, առկա վերակառու-ցումների փուլերը: Պեղավայրում կատարվել են 10-13-րդ դդ. համար շերտագրական կտրվածքներ:

5. ՄԻՋՆԱԵՐՈՂԻ ԳԱԶԱԹՈՒՄ շարունակվել են վաղմիջնադարյան և հԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ շրջանի կառույցների ՎԵՂՈՒՄՆԵՐԸ: Հատակազմալին որոշ հարցեր պարզելու նպատակով բացվել են զահանիստ դահլիճի /4-րդ դ./ արևմտյան պատի ներսի երեսը և անկյունները: Գտնվել է պալատի քիվի մի բեկորը: ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ շրջանի սենյակները ընդարձակ պատերով են և նախորդ մարիներին բացված սյունազարդ սենյակի հետ կազմում են

մի ամբողջութիւն:

6. Զողացի արեմայան թաղամասերից մեկում փառապանորեն հայա-
նաբերվել են թրծման հնոցի մնացորդներ /արեմագիծը մոտ 0,8 մ/։ Հնո-
ցի միջից զանվել են եռոտանիներ, պարաստի և խոտանված արտադրանք:
Նյութերի քննութիւնը ցույց է տալիս, որ 12-13-րդ դդ. Դվինի խեցե-
ղենի պարաստման արհեստանոցները խիստ մասնագիտացված են եղել ոչ
միայն տեսականու, այլև զարդերի զնով և մասսայական արտադրվել են
շուկայի համար: Հնոցը զանվել է քաղացի այն տարածքում, որտեղից
հայանի են խեցեղենի արհեստանոցների հեքեր և մեն քանակութամբ
թրծման պարագաներ:

7. Հետախուզական պեղումներ են կատարվել նաև Տիկնունի ամրոցում,
որտեղ բացվել է մոտ 100,0 քառ.մ տարածք: Շերտի խորութիւնը տասն-
վում է 0,2-0,6 մ, բացվում են թրծած աղյուսից պատերի հեքեր, տար-
բեր հատկագծերով սենյակների մնացորդներ, ինչպես նաև քարաշար պա-
տերի հիմքեր: Գտնված նյութերը հիմնականում հաթմասաւեր են և լու-
սամուտի ապակիները /բեկորներ/, որով ենթադրվում է տեղում ինչ-որ
մոնումենտաւ շինութիւնի առկայութիւն: Ֆեղում հայտնաբերված խեցե-
ղենը թույլ է տալիս այն թվագրել 13-14-րդ դդ.:

Ֆ.Ս.ԲԱՐԱՅԱՆ

ԴՎԻՆԻ ՍՏՈՐԻՆ ԲԵՐԴԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐԿԻՏԻՆԵՆԵՐԸ

1. Հայաստանի միջնադարյան մայրաքաղաք Դվինի սոցիալ-տնտեսա-
կան կյանքը լուսաբանելու համար կարևոր ավյալներ են հաղորդում
միջնաբերդի ստորին լանջի տարածքում կատարվող պեղումները, 1983-
1984 թվականներին արշավախումբը հնագիտական աշխատանքները շարու-
նակել է պեղավայրի երրորդ դարավանդում, որտեղ բացվել են բնակելի,
տնտեսական և արտադրական նշանակութիւն կառույցներ, պեղումների
ընթացքում բացահայտվել է դրանց հատկագծային և ծավալատարածական
առանձնահատկութիւնները:

2. Շինութիւնները ունեցել են տականոն գեոմետրերով շարված
հիմքեր և հում աղյուսի պատեր, որոնցից մի քանիսի վրա փառապանվել
են կավի, ինչպես նաև ալիտակ սվաղի հեքեր: Նկատելի են շինարարու-
կան տարբեր հորիզոններ և պատերի վերականգնումներ, արտահայտված
իրար հաջորդող հատկանքով, որոնք վերաբերում են թաղամասի գոյու-
թիւն վերջին հարյուրամյակին:

Հիմնապատկ առանձնացված մեծ սենյակները բարակ միջնապատկ բաժանվել են թաղերը նպատակի ծառայող հասկաններին: Ձափերով դրանք հավասար են եղել /16-20 քառ.մ մակերես/ և հաղորդակցվել են նեղ միջանցքներով ու իրար մեջ բացվող մուտքերով: Կառույցները ունեցել են կավածեփ, ինչպես նաև աղյուսաշար հատակ: Բացվել են բավականին թվով թոնիներ, որոնցից առավել մեծերը ծառայել են արտադրական նպատակի: Դրանցից ոչ փոքր բացվել են աշխատանքային քարե զործիքներով և խեցեզործական խոտանված բեկորներով լեցուն ոչ խորը, ուղղանկյուն փոսորակներ:

3. Եինությունների հառակին թափված հարդախոն հողը և այրված գերանների մնացորդները հավասարում են աների հարթ տանիքների և դրանց սափմանաձև դասավորության իրողությունը:

4. Պեղումներից հայտնաբերվել են բազմաթիվ նյութեր կավե շերտերով և հալմապակե անոթներ, ժիթամրազներ, կարասներ և կմուճներ, ապակե իրեր, զարդեր, մետաղե տարրեր, գլխավոր դրամներ: Կավանոթներից մի քանիսի վրա կան արտադրական նշաններ:

Գտածոների նախնական ցննությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ պեղվող հասկանը արհեստավորական թաղամաս է եղել: Զաղացի գոյության վերջին հարյուրամյակում այստեղ ապրող բնակիչները շարունակել ու զարգացրել են քաղաքային կյանքը: Նրանք տեղում պատրաստել և վաճառքի են հանել արհեստագործական արտադրանքի հիանալի նմուշներ: Ամբողջական և թերի իրերի այս հավաքածուն նախորդ տարիների պեղումներից ի հայտ եկած նյութերի շինարարական համալիրի հետ միասին թվագրվում է 12-13-րդ դդ.:

Ն.Գ.ՀԱՅՈՒՐՅԱՆ

ԴՎԻՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԹԱՂԱՄԱՍԻ ՊԵՂՈՒԽՆԵՐԸ

1. ԴՎԻՆԻ հնագիտական արշավախումբը տեղական աշխատանքներ է տանում քաղաքի կենտրոնական թաղամասում: 1983-1984թթ. դրանք կենտրոնացվեցին հիմնականում 5-6-րդ դդ. պալատական համալիրի հարավային, հյուսիսային և արևմտյան թևերում: Հարավային թևում շարունակվել են պեղումները հարավկող սենյակների հառակագծերը մշտնջենով և պատերի սահմանները որոշելու նպատակով:

Պալատի հյուսիսային մասում պեղումների միջոցին բացվեց սյունազարդ դահլիճի հյուսիսային որմին զուգահեռ զանցող միջանցքի բա-

վականին մեծ մի հատված և նրան կից տնտեսական նշանակության սենյակ՝ գլաքարերի կանոնավոր շարվածք ունեցող հատակով: Ուշագրավը սենյակի կենտրոնում բացված 9-րդ դ. հորն է ապակե տարածասկ առարկաների մնացորդներով:

2. Պալատի արևմտյան թևում պեղումներ ձեռնարկվեցին առուշանից արևմուտք և հյուսիս, ի հայտ բերելով շերտազրական հետաքրքիր պատկեր: 8-9-րդ դդ. պեղվող տարածքը եղել է խիտ կառուցապատված: Դրանք բնակելի տնտեսական ընդլայնի աղյուսատրմ, կավածեփ հատակով մեծ ու փոքր սենյակներ, որոնք ավերվել են 9-րդ դ. երկրաշարժի ժամանակ:

3. 10-11-րդ դդ. սույն հատվածը վերստին վերաբնակեցվել և կառուցապատվել է, բայց ոչ կանոնավոր հատակադիմ ունեցող շինություններով, խճողելով 9-րդ դ. շինարարական, հատկազծային հստակ պատկերը: Վերջիններս լիովին կամ մասնակիորեն ոչնչացվել են 15-18-րդ դդ. թաղումների հետևանքով: Պահպանվել են պատերի և բազմաշերտ հատակների կտորներ: Հյուսիս-արևմտյան հատվածում թաղումները հեռացնելուց հետո բացվել է հորից և աղյուսաշար առվակից կազմված ջրահեռացման կանոնավոր սխեմա: Նման հորերը հազվադեպ չեն կենտրոնական թաղամասում:

4. Խվերջո պեղումներով ձեռք է բերվել հնագիտական նյութերի հարուստ ընտրանի, ապակե զուսնազարդ անոթներ, հասարակ և ընարակապատ երբեքանգ խեցեղեն, մետաղե բազմաբնույթ առարկաներ, դրամներ, ոսկորե և փայտե զարդեր, որոնք լայն հնարավորություն են ընձեռում բազմակողմանիորեն ուսումնասիրելու 9-րդ դ. նյութական մշակույթն ու արհեստագործական արտադրանքը:

Ա.Ս.ՃԱՄԿՈՉԾԱՆ

ԴՎԽՆԻ ՄԻՋՆԱԲԵՐԴԻ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՏԵՂԱՄԱՍԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

1. ԴՎԽԻ միջնաբերդի հարավային հատվածում 1983-1984թթ. պեղումները հիմնականում կենտրոնացվել էին տեղամասի վերին շերտերի ուսումնասիրման և տակավին 1979 թվականից պեղվող վաղ միջնադարյան մոնումենտալ կառույցի շինարարական առանձնահատկություններն ու բնույթը որոշելու նպատակով:

2. Պեղավայրի վերին շերտերը ներկայացված են բնակելի աղյուսաշեն կամ քարաշեն շինություններով, որոնք տասնամյակների ընթացքում վերակառուցվելով, ստեղծել են նախնական տեսքը խթորող պատ-

կերի: Հասակները հիմնականում կավածեփ կամ աղյուսաշար են: Կառույցներին բնորոշ են հորուստ նյութերով հագեցած անասական հորերը, տարբեր չափերի թոնիրները, մեծածավալ կարասները և այլ առարկաները, որոնք հետաքրքիր պատկեր են առկա Դվինի 11-13-րդ դդ. նյութական մշակույթի ուսումնասիրման համար:

3. 12-13-րդ դդ. շերտերում գտնված խեցեգործական արտադրական խորանը և այլ նյութերը, ենթադրել են առկա տեղում խեցեղենի և զարդերի պատրաստման արհեստանոցների գոյությունը:

4. Աշխատանքները շարունակվել են վաղ միջնադարյան մեծ կառույցի համալսմամբ: Նախորդ տարիներին շենքի հարավային որմը բացված էր 28 մ, իսկ արևելյանը 15 մ երկարությամբ:

Գեղումներով պարզվում է, որ շինության պահանջները պատճառով լինում էր 6 մ. է, որը շարվել է մեծ գետաբերով և տուֆով կրաշաղթի հիմքի վրա:

Երկու անգամ վերանորոգված այս հոյակերտ կառույցի հիմքերը դրվել են վաղ երկաթի շրջանի մշակույթային շերտի վրա /մ.թ.ա.9-8-րդ դդ./: Կառույցի նախնական հատակի վրա հայտնաբերված նյութերը առավելագույն 5-7-րդ դդ. հասարակ խեցանոթների բեկորներ են, ինչպես նաև ոսկրային մնացորդներ:

Այս շենքը, ակներևաբար, կործանվել է 893թ. երկրաշարժից, կորցրել իր կարևորությունը և այլևս չի վերականգնվել: 11-րդ դարում, միջնաբերդի պարսպի վերակառուցման ժամանակ, քանդված և հարթեցված մոնումենտալ շենքի տեղում, աշտպանական նպատակներով հարավային պատի վրա կառուցվել է հում աղյուսի մի մեծ աշտարակ և քարաշեն շինություններ:

Գալից գեղումները կարգեն վաղմիջնադարյան մոնումենտալ հզոր շինության ֆունկցիոնալ նշանակությունը:

Ս.Վ.ՀԱՐՈՒԹԵՈՒՆՅԱՆ

ՄԱՐՄԱՇԵՆԻ ԳԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐԴՑՈՒՄՆԵՐԸ

1. 1983-1984 թվերին գեղումները կառավել են Տիրաշեն բնակավայրի արևելյան և արևմտյան համալսմանը, Մարմաշենի վանքի հյուսիս-արևմտյան և արևմտյան մասում:

2. Տիրաշենի գորակայանի /միջնաբերդի/ հարավ-արևմտյան կողմում բացված շինություններից 3-ը կայագործի տեղաբաշխման բաղկացու-

ցիշ մասերից են և դրանց խոռոներն են: Շինությունների ներքին կառուցվածքը /սալարկած հատակ, մուր և ալն/ ինչպես և արտաքին մի շարք կառուցողական հանգամանքներ վերոհիշյալի ապացույցներ են: Հայտնաբերված հնագիտական նյութերով դրանք թվագրվում են 10-11-րդ դարերով: Պարզվում է, որ Տիրաշենում տեղաբաշխված զորքը հեծելագոր է եղել և զորակայանում ապրել են միայն զինվորները, իսկ նրանց ծիբրը և ուրիշ անհրաժեշտ պարագաներ տեղաբաշխվել են ամրացված զորակայանից դուրս՝ Տիրաշեն բնակավայրի տարածքում:

3. Մարմաշենի կաթողիկե եկեղեցու հյուսիսային պատի 1225 թվակիր արձանագրության մեջ խոսվում է այն մասին, որ վանքը անօրենսների /սելջուկ-թուրքերի/ կողմից ավերվել էր և վեր էր ածվել գյուղի, կաթողիկե բերդամաս ամրացվել էր և ,, ... կայր ի խավարի և ի սգավորության'': Մեծ ջանքերի գնով Գրիգոր արքեպիսկոպոսին իր եղբայր Խարիբի օգնությամբ հաջողվում է շինականներին հեռացնել և վերականգնել վանքի նախկին շուրջը: 1989-1984թթ. պեղումներով բացված 12-13-րդ դարերին վերաբերվող շինարարական շերտը վերոհիշյալի ապացույցն է: Դրանք փոքր խրժիթներ են՝ ծուռ ու մուռ պատերով՝ բնակարանային կոմպլեքսների ոչ հատուկ հատակագծումներով: Խժողված են ինչպես բնակարանային կառույցներն ու նրանց օժանդակ մասերը, այնպես էլ վանքի տարածքի տարբեր մասերը տանող մանապարհներն ու ուղիները: Կենցաղային առարկաների մեջ զերակշռում են ջնարակած և ոչ ջնարակապատ խեցեղենի հասարակ տեսակները, կան նաև ապակե ապարանջանի բեկորներ:

4. Վերոհիշյալ շերտից անմիջապես ներքև բացվում են կոպտատաշ տուֆե միջին մեծության քարերով, կավե շաղախով շարված պատերով շինություններ: Պատերը հաստ են և ուղիղ: Կառուցված են վերին աստիճանի խնամքով: Հատուկ գծագրվում են ինչպես տարբեր բնակարանային կոմպլեքսները, այնպես էլ դրանց բաղկացուցիչ մասերը: Բացված փողոցները ուղիղ են և նայած նպատակին ունեն տարբեր լայնություն: Պարզված է, որ վանքի պարսպապատ ամբողջ տարածքը կառուցապատվել է եկեղեցական կառույցների հետ միաժամանակ և իրականացվել է միասնական ծրագրով: Այդ տարածքում համապատասխանաբար տեղադրվել են ինչպես եկեղեցական և վանական /եկեղեցիներ, վանականների համար բնակարաններ/ այնպես էլ արտադրական /տարբեր արհեստանոցներ/ և պշտպանական /պարիսպներ, մուտքեր, մանապարհներ/ կառույցները:

5. Ջաջարյան շրջանին վերաբերող շերտում ինչ-որ չափով նկատվում է կառուցապատման հատկություն և որոշակիություն: Սակայն

հեռագա դարերին վերաբերող շերտերում գերիշխում է խժողվածու-
թյունը:

Ռ.Զ.ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՍԱՄԱՆԱԳՐԱԿԱՆ ԴԵԳՐՏՈՒՄՆԵՐ

„Անանիայի Շիրակունւոյ Կամարոյի ասացեալ ի զատիկն Տեառն՝
մեկնության հիշատակարանում գրված է. ,, ... եւ քանզի չեն տեղեակ
բազումք թուոց, մանաւանդ շինականք, եւ վարդապետութիւն Տեառն մե-
րոյ տարածեցաւ կալաւ զաշխարհ մահնայն, վասն այնորիկ հինգ Կարիւր
երեսուն եւ երկուց ամաց միանգամայն Կամարեցա ըստ թուոյ Աղեքսան-
դըրացոց ի Պիժ ամէն մինչեւ յամն ՌԾԿ, այնոցիկ որոց կացցեն յաշ-
խարհի, կազմեցի ես Անանիայ որդի Յովհաննիսի Շիրակունւոյ եւ դրոշ-
մեցի առանձինն զքնաւ մի մի ամ ՇԼԲ, ի՞նչ կանոն, որովք զամենայն Կա-
մարն բովանդակեցի ՇԼԲ կարգ, եւ զատի կն մեկնեցի զմի մի կարգ առ
մի մի տարի՝:

Առաջարկվում է բնագրում փաստագրված ,,ըստ թուոյ Աղեքսան -
դրացոց՝-ի փոխարեն դնել ,,ըստ թուոյ Կոմնեացոց՝ կամ ,,ըստ
թուոյ Աղեքսանդրեանց՝-ի տակ հասկանալ հայկական տոմարական բնա-
գրերից հայտնի Կոմնեական մեծ թվականը /~247/: Այս սրբագրումը
կամ դիտողութիւնը ընդունելու դեպքում հիշատակարանում եղած թվա-
կանները վերծանվում են հետևյալ կերպ

$$1/828 - 247 = 581 \text{ թ.}, 2/1360 - 247 = 1113 \text{ թ.}$$

Հիշյալ թվականները հաստատվում են այլ վկայութիւններով:

Անանիա Շիրակացու և Հովհաննես Խմաստասերի զատիկ մեկնու-
թյունների Կամարոյի վկայութիւններից հետևում է, որ Հասյանները,
Շիրակացիներ / և հեռագայում Խմաստասերը/ թեև ՇԼԲ Կարբերաշրջանի
առաջին տարին /553թ./ սկսել են, երբ Լուսնի Լրումը Նիսան 23-ին
/ապրիլի 13-ին/ էր շարունակելով Անդրեասի 200-ամյակը /սկիզբը՝
353թ. ապրտը՝ 552 թ./, բայց առաջին տարին Կամարել են Հասյան-
ները՝ 562թ., Շիրակացիներ՝ 581 թ. Խմաստասերը՝ 1094 թ. երբ Լուսնի
Լրման օրը ապրիլի 4 /նիսանի 14/ էր:

Հայտնի է, որ Աբրահամ Կթողիկոս է ընտրվել 607 թ., որից հա-
նելով Մովսես Կթողիկոսի 30 տարիները ստանում ենք Մովսես Կթողի-
կոսի 1-ին տարին /~577 թ./, որին գումարելով մատենագրութիւնից
հայտնի այն փաստը, որ տոմարի կարգավորումը եղել է Նրա 4-րդ տա-
րում, կրկին ստանում ենք 581թ., որը 19-ամյա Կարբերաշրջանի 10-րդ

տարին է: Այստեղից հեռու է, որ Հովհաննեսի կաթողիկոսության տառնի տարին եղել է /577-17= / 560թ., իսկ Ներսեսինը՝ /560-9= / 551թ.:

581թ. ըսցաբայտումը հնարավորություն է տալիս պարզություն մտցնելու հայկական մեծ տոմարի և թվականի հետ կապված մատենագրական վկայությունների մեջ և ունենալ հետևյալ պատկերը: Ներսեսի կաթողիկոսության տարիներին Անդրեասի 200-ամյա շրջանը ավարտվել է /552թ./: Մատենագրությունից հայտնի է, որ նրա 3-րդ կամ 4-րդ տարում ըստ Մ.Օրմանյանի 554թ. Դվինի եկեղեցական ժողովում հավանաբար խոսք է գնացել հետազայում տոների, հաճապես զատիկ կատարման մասին, ըստ մատենագրական վկայությունների առաջնորդվելով 19-ամյա պարբերաշրջանով: Հետազայում պատմիչները և տոմարագետները հետադարձ հաշվով ստացել են հայկական մեծ թվականի առաջին տարին, որը իսկապես եղել է Ներսեսի կաթողիկոսության տարիներին և սխալմամբ հայկական տոմարի ու թվականության ստեղծման կարգադրությունը վերագրել նրան: Հովհաննես կաթողիկոսի ժամանակ հայտնաբերվել և օգտագործվել է Հասյանների ստեղծած ՇԼԲ պարբերաշրջանը և հետադարձ հաշվով ստանալով ՇԼԲ-ի 1-ին տարին /562թ./, որը իսկապես ընկել է Հովհաննեսի կաթողիկոսության տարիներին և նույնպես սխալմամբ նրան վերագրել հայկական մեծ տոմարի և թվականության իրականացումը: Հայկական տոմարի և թվականության մասին, ինչպես տեսանք, Մովսես կաթողիկոսի պաշտոնական կարգադրությունը իրականացվել է 581թ. Նրա 4-րդ տարում, որին և հետևել է Եիրակացին և կազմել իր ՇԼԲ-ն, սկսելով 581 թվից և ավարտելով 1113 թ.:

581 թվից Եիրակացին 28-29 տարիներ ետ է գնացել, որպեսզի ըսկըսի Անդրեասի 200-ամյա ավարտին հաջորդող առաջին տարուց, այսինքն՝ հայկական թվականի սկզբից: Պարզ է նաև, որ մատենագրությունից հայտնի հայկական մեծ թվականով սկսվող թվերը 1-30, հետազայում հետադարձ հաշվով ստացված թվեր են:

Եիրակացու ՇԼԲ-ի ներքին օրինաչափությունների ըսցաբայտումը հայկական մեծ թվականության և տոմարի մասին եղած մատենագրական տեղեկությունների և քննության ենթակա ժամանակի կաթողիկոսների շարքի վերլուծությունը թույլ է տալիս պնդել, որ առաջարկված թվականների վերծանությունները և որոշ թվականների մշտնադրված կարելի է ընդունելի համարել:

ԱՌԱՋԱԶՈՐԻ ՄԻ ՆՈՐԱՋԱՅՏ ԽԱՉՔԱՐԻ ԵՎ ՆՐԱ
ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Պատմական Արցախի Առաջածոր գյուղի /Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի Մարտակերտի շրջան/ շրջակայքում, վանուց սար կոչվող լեռան հարավային ուտի վրա նկատելի մի քանի շինությունների ավերակներ, որոնց կից ցրված են սակավաթիվ խաչքարեր և քանդակազարդ բեկորներ: Դրանց շարքում առանձնանում է մի խաչքար /2,10մ երկ., 0,84 մ լայն./ հարուստ զարդաքանդակներով և ուշագրավ արժանագրություններ:

,,Թվ : 22/1257թ./ ԻՇԽԱՆՈՒԹ-ՔՆ ՋԱԼԱԼ/ԻՆ, ՊԵՏՐՈՍՈՒԹՔՆ
ՀԱՍԱՆԱՅ/ ԵՍ՝ ՍԱՀԼՈՒՆ ԳՆԱՅԵԼ ԵՄ Ի ՄՈՒԼՈ/ԻՄՆ ՈՒ ԳՆԱՅԵԼ
ԵՄ Ի ՍՈՆԵԹ ՈՒ ԳՆ/ԱՅԵԼ ԵՄ Ի ՎԱՍԱՐԻԱՅ. ՈՒ :Բ: ՀԵՏԻ Ի
ԱՐԱՋՄ ԵՄ ՄՏԵԼ ՈՒ ԽԱՎԱՐՈՒԹ / Ի ԴՈՒՍ ԵԿԵԼ: ՎԱՆԳՆԵՑԻ ԽԱՉՍ
ԻՆՉ ԵՒ Ա/ՄՈՒՍՈՅ ԻՄՈ. ՅԱՐՈՒԹՅ ՅԻՇ/ԷՔ ՅԱՐ/ԱԻԹՅ ՅԻՇԵՑԷՔ,,:

Արժանագրության մեջ հիշատակված Ջալալը ակներևաբար խաչների իշխան Հասան-Ջալալ Դուլան է /1214-1261/: Դատելով արժանագրություններից՝ պարոն Հասանը Սահլուների անմիջական սյուզերենն էր, որի գլխավորությամբ վերջինս մասնակցել է մոնղոլների արշավանքներին դեպի Իսմայիլիա աղանդավորների՝ մուլիսիտների երկիրը / Ի Մուլուդն/ և Փոքր Ասիա /ի Կասարիայ/: Արժանագրության մեջ հիշվող երկու մարտերին /:Բ: առաջմ/ Սահլուները մասնակցել է հենց այդ վայրերում:

Ինչ վերաբերում է Սոնեթ-Սվանեթ զնալու, որն ըստ արժանագրության տեղի է ունեցել մինչև Կասարիայի գրավումը /1257թ. գարուն-ամառ/, ապա առկա փաստերի հիմամբ կարելի է ենթադրել, որ Սահլուներ իր պարոնի հետ այնտեղ է մեկնել մոնղոլական որևէ ջոկատի կազմում:

Արժանագրության հաղորդած տվյալների համադրումը մատենագրական տեղեկությունների հետ, հնարավոր է դարձնում պարզել հիշատակված դեպքերի ամենահավանական ժամանակը՝ 1256-1257թթ.:

Արժանագրության մանրակրկիտ քննարկումը՝ խաչքարերի խնդրագրական կանոնիկ տեքստերի համադրմամբ, հնարավորություն է ընձեռում ավելի ընդարձակելու հայկական խաչքարերի կանոնացման շարժառիթների և նպատակների շրջանակը:

Արժանագրուծյան տեքստի պարունակութիւնը որոշակիորեն ազդել է նաեւ նրա լեզվի վրայ: Եվ ընական է, որ այստեղ տեղ են գտել միջին հայերենի և բարբառային մի շարք ձևեր, որոնք զաւիս են լրացնելու ժամանակի խոսակցական լեզվի մասին մեր ունեցած պատկերացումները:

Բ. Լ. ՄԱԿՈՅԱՆ

ԴԻՏՈՂՈՒՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐԱՊԱՆՈՏՆԻ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԿԱՐԹԱՆ ՊԼԵՏՊԱՆԱՊԱՆ ՀԱՄԱՎՈՐԳԻ ՄԱՍԻՆ

1. Արագածոտնը, որպէս Արարտայան դաշտի մատույցներից մեկը՝ կարևոր պաշտպանական նշանակութիւն է ունեցել դեռևս մ.թ.ա.3-րդ հազարամյակից: Արագածոտնին, հաւանաբար նրա հյուսիս-արևմտյան հատվածին, ստրապեգիական մեծ նշանակութիւն է տրվել, ուստի և ամբողջութիւններով կառուցապատվել է կենտրոնական, արքայական իշխանության կողմից:

2. Նշված տարածքում պահպանվել են մի շարք փոքր, բայց դժարամատչելի ամրոցներ /Կաթնաղբյուր, Թալին, Մաստարա, Գառնահովիտ և այլն/, որոնք մի համակարգ են կազմում: Արանց մի մասը կառուցվել է 3-րդ 5-րդ դարերում և գոյատևել ողջ միջնադարի ընթացքում: Մյուս մասը, կառուցված լինելով մ.թ.ա. 2-1-ին հազարամյակներում, օգտագործվել է նաև միջնադարում /Չանքերդ, /Ղայթար/, Փոքր Բողուղլու և այլն/:

3. Նշված տարածքում կան նաև մեկ այլ տիպի ամրոցներ, որոնք ավելի մեծ են և զանվում են դյուրամատչելի վայրերում: Ըստ պատմիչների /Նդիշե, Փարպեցի/ ավալների, այս տարածքում նման ամրոցներ են եղել Կոշում, Աշնակում, Օշականում և Արուժում, որոնք համարվել են արքունի ժամոց-գորակայաններ:

4. Հիշյալ ամրոցների ֆունկցիոնալ տարբերութիւններին հետևելով են նաև նրանց նախագծման, կառուցողական տեխնիկայի և այլ բնորոշ առանձնահատկութիւնները: Այդուհանդերձ երկու տիպի ամրոցներն էլ թվագրվում են ուշ անտիկից վաղ միջնադարը անցման շրջանով /3-4-րդ դդ./, ուստի որոշակի ընդհանրութիւններ և հստակորեն տեղադրվում են մի ընդհանուր պաշտպանական համակարգի մէջ:

5. Զարգացած և ուշ միջնադարում վերոհիշյալ բոլոր ամրոցներն այս կամ այն կերպ օգտագործվել են:

**ԹԵՂԵՆՑԱՑ ՎԱՆՔԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԲՋՆԻԻ ՄԻ ԱՐՁԱՆԱ-
ԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԹԻՎ**

1. 1983-1984թթ. պեղումները Թեղենյաց վանքում շարունակվել են զավթի հյուսիսային հատվածում: Երկամյա պեղումները ցույց տվեցին, որ այստեղ, մոտ 3 մ հաստության հողաշերտի տակ առկա է մի կառույց /պայմանականորեն կոչել ենք սյունասարահ/: Կառույցի հատակը սվաղված է: Արևելյան կողմում բացվեցին երկու որմնասյուներ /հարավայինից պահանջվել է միայն որմնախորիսի/: Որմնասյուների միջնամասը շարված է սրբատաշ սև տուֆաքարով: Հասակից մոտ 1,20 մ. բարձրության վրա ձգվում է հորիզոնական՝ 30սմ. լայնությամբ հարթակը, որի վրա բարձրանում է եզրերում պարզ քանդակազարդեր ունեցող պատը: Պատի կենտրոնում կանգնեցված է եղել զեղաքանդակ մի խաչքար, որից միայն ներքևի մասն է պահանջվել: Նշված որմնասյուների դեմ-դիմաց բացվեցին երկու սյուներ իրենց խորիսխներով և խոյակներով, որոնց անկյունները հարդարված են տարբեր նկարազարդ սառլակափկածև քանդակներով: Իրենց չափերով և ձևով նշված սյուները շատ նման են զավթի սյուներին: Դասելով հյուսիսային պատի բացված հատվածից՝ կառույցի հիմնական պատերը շարված են եղել կոպտառաշ խոշոր քարերով: Հյուսիսային պատը ետևի հողային զանգվածի մշման տակ առաջ է թեքվել: Սյունասարահը, ամենայն հավանականությամբ, 13-րդ դարի առաջին կեսի կառույց է:

Պեղումների շնորհիվ հայտնաբերվեցին մեծ քանակությամբ հասարակ և շնարակած խեցեղենի բեկորներ: Հասարակ խեցեղենը ներկայացված է տարբեր նշանակության տոթներով՝ կմուժներ, թասեր, կժեր, սափորներ, կարասներ, ձիթամրազներ և այլն: Ջնարակած խեցեղենը հիմնականում ներկայացված է թասերի նմուշներով: Ուշագրավ է թասի շուրթի մի փոքր բեկոր, հավանաբար արաբներն կամ պարսկներն արձանագրության: Ջնարակած բեկորների վրա իշխում են սպիտակ հիմնագույնի վրա բուսական նախազարդերը:

Մեծ է նաև մետաղյա առարկաների քանակը և տեսականին: Դրանցից կարելի է առանձնացնել սնկածև զլխիկներով տարբեր երկարության գամերը, քառակուսի և ուղղանկյուն կտրվածքով նետասլքները, դանակի շեղբերը և այլն: 1984թ. առաջին անգամ պեղավայրում հայտնաբերվեց ապակի: Սյունասարահի բացված հատվածում գտնվեց մի արձանագրված քար: Տեքստը կիսատ է, հիշված է Թեղենյաց վանք անվանումը:

ԲՆՀԻի ս.Աստվածածին եկեղեցին հարուստ է վիմագիր արձանագրու-
թյուններով: Իբրև բազմաթիվ արժեքավոր վկայագրեր դրանք նաև
հանդիսանում են այդ կրոնամշակութային նշանավոր կենտրոնի կառուց-
ման և զործունեության պատմության ամենահավաստի սկզբնաղբյուրների:
Եկեղեցու շինարարության նպաստավորողը միջնաբերդի ռազմաքաղաքական
անվանի գործիչ, զինական, փիլիսոփա, մանկավարժ Գրիգոր ԲՆԵԳԻ վա-
սակյան Պահլավունին է/հետագայում Մագիստրոս/: Այդ տաժարի կառու-
ցումն ավարտվել է 1031թ.: Նույն թվականին Հայոց կաթողիկոս Պետրոս
Գեթաղարժի և Հովհաննես-Սմբատ արքայի հրամանով հաստատվում են ԲՆՀԻի
եպիսկոպոսական թեմը և վանքապատան տիրույթների սահմանները: Այս
իրադարձությունները փաստված են եկեղեցու հարավային պատին, արտա-
քուստ Պետրոս կաթողիկոսի թողած ծավալուն արձանագրությամբ: Եթե
վանքի հիմնադրման հանգամանքները շարադրված են վերոհիշյալ վիմագր-
ում, ապա ամփոփված են շինարարության հեղինակի անունից կամ նրա
հիշատակմամբ վկայագիրը ցայսօր հայտնի չէ: Եվ անհավանական մեզ հա-
ջողվեց հայտնաբերել այդ վիմագիրը, որը փորագրված է հյուսիսային
որմամուկյթի խոյակի արեպեւհայաց երեսին՝ երեք տողով.

ՅՍ ԶՍ ՈՂՈՐՄԵԱ ԳՐ/ԻԳՈՐՈ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇ/ԽԱՆԻ, ՈՐԴՈ ՎԱՍԱԿԱԻ:

Արձանագրությունը վկայում է, որ այն գրվել է Գրիգոր ԲՆԵԳՈՒ
մահվան կապակցությամբ /1058-9 թ./: Սակայն, ինչպես հայտնի է,
Բագրատունյաց թագավորության բարձրագույնից հետո բյուզանդական ար-
քունիքը Գրիգոր իշխանաց-իշխանին շնորհել էր մագիստրոսի տիտղոս,
որով էլ նա հանդես է գալիս այդ ժամանակաշրջանի հայտնի մատենագիր
և վիմագիր աղբյուրներում: Այս, առերեկույթ առկա հակասությունը
թերևս պայմանավորված է նրանով, որ արձանագրությունը փորագրվել է
Գրիգորի հայրենական նստոցում ու հենց իր կողմից կառուցված եկեղեցու
որմին, ի հիշատակ ոչ թե բյուզանդական պաշտոնյա Գրիգոր Մագիստրոսի,
այլ տեղի իշխան և վանքի հովանավոր Գրիգոր Պահլավունի ԲՆԵԳՈՒ:

Հ.Ս.ԵՍԱՑԱՆ

ՄԻՋՆԱԴԱՐԹԱՆ ՀՈՒՇԱՐԶԱՆՆԵՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ ԻՋԵՎԱՆԻ

ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ՀԱՍՏ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի իշխանի ար-
շավախումբը 1983-1984թթ. պեղումներ է կատարել Առաքելոց և Գիրոսց
նորոհյա վանական համալիրներում և Մարիգյուղ գյուղից 5 կմ արևելք
ընկած ծակաեղջի՝ ԵԼՐԻ վրա գտնվող միջնադարյան գյուղատեղիում:

Առաքելոց վանքը /12-13-րդ դդ./ գտնվում է Գեառաշենից 3 կմ արևմուտք, Կիրանց գետի ձախ ափին, բարձր ժայռաբլուրի զառաթին, իսկ նրա առանձին կառույցները և ընդարձակ բնակավայրը գտնվում են բլրի ստորոտին, գետի ափին: Վանքի պարսպի ներսում գտնվեց երկու կացարան, գետի ափին՝ բաղնիքը:

Կացարանները ուղղանկյուն են 6,6 5,8 մ և 4 3,4 մ չափերով: Պատերի լայնությունը 1 մետր է, շարված կոպիտ մշակված խոշոր քարերից: Հայտնաբերվեց հասարակ խեցեղենի՝ միակամք, երկկամք սափորների, կմուժների, օղակաձև հասակով քրեղանների բազմաթիվ բեկորներ, զծագարդ, սեպեզարդ և այլ նախշերով: Գտնվեցին նաև ոչ մեծ քանակությամբ շնարակած թասերի բեկորներ և կապավուն հաժմազակուց թասի փոքրիկ բեկոր, մեկ երկամբ դանակ և պայտ:

Բաղնիքի համալիրում՝ բաղկացած 10 խոշոր սրահներից, գեղվեցին երկուսը՝ Նո.1-ին և Նո.3-ը: Առաջին սրահի պատերի մեջ, որոնք տեղադրված պահպանված են մինչև 1 մ բարձրությամբ, գտնվեցին կավե խողովակներ՝ ծուխը հեռացնելու և պատերը տաքացնելու համար: Սենյակների հատակները հարդարված էին 26 14 5 սմ չափերի թրծված աղյուսներով, որոնք սկզբից են կրի և մանր ավազի շաղախով: Հայտնաբերվեցին նաև չրափառ խողովակներ, որոնք ձգվում էին բաղնիքից մինչև 300 մ երկարությամբ: Գտնվեցին մեծ քանակությամբ շարված կավե խողովակների, շնարակած և հասարակ կմուժների ու քրեղանների բեկորներ, ուղղանկյուն կղմիկների բեկոր:

Գեղված կացարանների և բաղնիքի նյութերը թվագրվում են 12-13րդ դդ. և ունեն բազմաթիվ զուգահեռներ Հայաստանի և Անդրկովկասի ժամանակակից հուշարձաններում:

Կիրանց վանքը /13-14-րդ դդ./ գտնվում է Գեառաշեն գյուղից 12 կմ արևմուտք Կիրանց գետի ձախ ափին: Գլխավոր եկեղեցուց 25 մ հյուսիս տեղադրվեց 6 4 մ չափերի հեռախուզական շուրջ: Բացվեց 5 4մ չափերի ուղղանկյուն սենյակ: Պատերը, պահպանված 0,6 մ բարձրությամբ, շարված էին կոպիտ տաշված քարերից, ամրացված կավե շաղախով, որոնց վրա նկատվում էին թրծված աղյուսի շարքի հետքեր, շնայած ամբողջական աղյուսներ չգտնվեցին, նրանց չափերի մասին կարելի է կարծիք կազմել եկեղեցու պատերի աղյուսներից, որոնք ունեն 25 25 5սմ և 24 24 4 սմ չափեր /համեմատության համար կարելի է նշել, որ ,Աշոտ Երկաթի՝՝ բերդի կացարանների պատերին աղյուսները ունեն 22 22 7 սմ չափեր/:

Գեղումների ընթացքում հայտնաբերվեց մեծ քանակությամբ հաս-
րակ միականթ և անկանթ սափորների, քրեղանների, մի քանի շնարակած
թասերի և 5 կապույտ և սպիտակ բարձրորակ խեմապակյա թափերի բե-
կորներ, որոնք թվագրվում են 13-րդ դարով:

Առաքելոց և Կիրակց վանքերի տարածքի ուսումնասիրությունը և
գեղումները թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ նրանց կից կոմպլեքս-
ները գտնվել են բանուկ մանապարհների վրա, եղել են 12-13-րդ դդ.
Հայաստանի բնորոշ զարգացած և բարգավաճող ավաններ:

Ծակաեղցի գյուղատեղիում պեղվել է 800 մ² տարածք: Բացվել են
երեք զուգահեռ տեղասներ, յուրաքանչյուրը 6-8 մ լայնությամբ, 50մ
երկարությամբ, որոնց վրա պահպանվել են հրդեհից ավերված շինու-
թյունների հետքեր: Այդ մասին են վկայում պատերից թափված քարա-
կույտերը, մոխրի և վառված գերանների մնացորդները: Ավերածության
մասին են վկայում նույն շերտում գտնված մեծ քանակությամբ, ժամա-
նակին ծակաեղցի եկեղեցու մոտ կանգնեցված, խաչքարերի շարված մա-
նրը կառույցներ:

Առաջին տեղասի վրա որևէ շինության հետք չի պահպանվել: Հարա-
վային մասում բացվեց միայն մեկ տնտեսական հոր:

Երկրորդ տեղասում հայտնաբերվեցին քարով շարված մի քանի պատի
հետքեր ճեղհափ հարավային մասում բացվեց մեծ հեռաքրքրություն ներ-
կայացնող մի տնտեսական համալիր, բաղկացած չորս թոնիրներից, ութ
աղբահորերից և տնտեսական հորերից: Վերջիններս ձվաձև, ուղղանկյուն,
շեղանկյուն և կոշկաձև տեսք ունեն: Նույն թոնիրում գտնվեց երեք խո-
շոր կավե անոթ:

Երրորդ տեղասում բացվեց կացարանների երկու համալիր: Հարավա-
յին մասի համալիրում բացվեցին երկու սենյակի հետքեր, որոնցից հա-
րավայինում գտնվեց տնտեսական հոր, լեցուն կավանոթների մեծաքանակ
բեկորներով: Սենյակների հյուսիսային ընդհանուր պատը մեկ մեծոր լայ-
նությամբ, շարված էր հում աղյուսով, իսկ արևելյան միջնապատը՝ քա-
րով: Հյուսիսային պատի մեջ պահպանվել էր դեպի գետնափոր մոտենը տա-
նող դռան մուտքը: Նույն տեղասի հյուսիսային մասում բացվեցին ուղ-
ղանկյուն, քարով շարված պատերով սենյակի հետքեր:

Ծակաեղցի բնակատեղիի գեղումները /սմանափայտ հուշարձաններ Հա-
յաստանում շատ քիչ է ուսումնասիրված/ բավականին հարուստ նյութ
ով, բաղկացած երկաթե մեխերից, պայտերից, բրնձե փականի մասից,
ապարանջանից, խոհանոցային հասարակ, շնարակած և խեմապակյա անոթ-

ների բեկորներից, ապակյա ապարանջաններից, որոնք թվագրվում են 12-13-րդ դդ.:

Հետաքրքիր հայտնագործություն է հանդիսանում, Հայաստանում առաջին անգամ հայտնաբերված մոնղոլական զինվորի թաղումը: Այն բացվեց վերոհիշյալ մառանի հատակին, գլխով ուղղված արևմուտք, փոքր ինչ հարավ շեղումով: Հանգուցյալը թաղված էր լրիվ ռազմական հանդերձանքով՝ բաղկացած 1 մ երկարություն ունեցող երկաթե թրից, դանակից, 5 նետասլաքից, որոնցից երեքը մոնղոլական տիպի էին, քրոնզե զանգակներից, հեծելասարքից՝ ուր աչքի են ընկնում երկու խոշոր երկաթյա ասպանդակները, աջ ձեռքի մատին հագցված էր սևադած նախշերով արծաթե մատանի:

Պեղումներից բացված մեծ հրդեհի, ավերված շինությունների, շարված խաչքարերի, ինչպես և մոնղոլական զինվորի թաղման առկայությունը ցույց է տալիս, որ այս քնակատեղին ավերվել է մոնղոլական արշավանքների ժամանակ, իսկ այստեղ սպանված մոնղոլ զինվորը թաղվել է ավերված սենյակներից մեկում:

Ն.Ա.ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ

/Հղով/

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՍԱՆՅԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Արևելյան դրամների հոծ զանգվածում հայոց պատմության համար կարևոր նշանակություն ունեն նաև սասանյան դրամները: Թողարկված լինելով հրանի և սասանյանների օրոք հրանին ենթակա երկրներում, միջնադարյան առևտրի շնորհիվ դրանք դուրս են եկել տեղական ապրանքափոխանակության ներքին ոլորտից և թափանցել են տարբեր երկրներ և այդ թվում նաև Հայաստան: Նյութերի վերլուծությունից պարզվել է, որ հայկական շուկաներում սասանյան դրամները լայն տարածում են ունեցել 5-7-րդ դարերում: Մինչ այդ Հայաստանում դրանց ունեցած լայն տարածման մասին դատելու բավականաչափ հիմքեր դեռևս չկան: Հայոց պատմության համար հետաքրքրական է իմանալ թե որոնք են այն դրամները, որոնք թողարկվել են սասանյանների կողմից, բայց վերաբերում են Հայաստանին՝ կապված նրա քաղաքական կյանքում եղած փոփոխությունների հետ: Նույնքան կարևոր է գիտենալ թե արդյոք սասանյաններն իրենց տիրակալության ժամանակներում Հայաստանում դրամներ թողարկե՞լ են, եթե այո, ապա ե՞րբ է այս սկսվել, այդ թողարկումը, ինչ տևողություն է ունեցել և ի՞նչով է փաստված կամ որտեղ են պահվում սասանյան դրամ-

ների այն օրինակները, որոնք վերաբերում են Հայաստանին կամ կապված են Հայաստանի անվան հետ: Գրավոր աղբյուրները, տարաբախտաբար լուում են այդ մասին: Սակայն դրամական քննությունները պարզել են մի շարք հարցեր: Նախ և առաջ նշենք, որ սասանյան շրջանի դրամագիտական նյութերի նոր համալրումները հնարավորություն են ընձեռել խմբավորելու դրամահատության կենտրոններին վերաբերող համադրամագրությունների ձևերը: Բուն իրանում և Եվրոպայի դրամագիտության կենտրոններում ստեղծվել են կարևոր աշխատություններ, որոնք ընդլայնել են սասանյան դրամների ուսումնասիրության շրջանակը: Ուրվագծվել է Հայաստանի ապրանքա-դրամական կապերի հիմնական ուղղությունները 5-7-րդ դդ. վերաբերյալ: Տակավին վերջերս հայտնի դարձավ Հայաստանի սասանյան թագավոր Շապուհի պատկերով արծաթե դրամի ևս մեկ օրինակի գոյությունը, որի մասին նամակով մեզ հաղորդել է քրիտական թանգարանի դրամագետ Նիկոլաս Լովելը: Այդ հազվագյուտ տիպի դրամի ժելյալները դեռևս անցյալ դարի վերջին գիտությանը ներկայացրել էր կոպկասագետ Ի. Բարտոլեմեյը, որի սասանյան դրամների հարուստ ժողովածուն ակադեմիկոս Դորնի խմբագրությամբ հրատարակվել է առանձին գրքով: Այնուհետև այն նույնությամբ վերահրատարակվեց ֆ. Պարուկի կողմից, 1924 թվին: Հիշյալ դրամը հաստատում է մովսես Խորենացու այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են սասանյան արքա Հակերտ 1-ինի /399-420/ զահաժառանգ որդի Դապուհին Հայաստանում թագավոր կարգելու մասին: Դրամի վրա հասկորեն պահպանվել են Շապուհի պատկերը և նրա անվան պահպանված գրությունը: Ըստ Խորենացու Շապուհը թագավորել է Հայաստանում սասանյան արքա Հակերտի մահվանը նախորդող չորս տարիների ընթացքում, այսինքն 416-420 թվերին:

Դրամի պատկերագրությունը ներդաշնակ է Խորենացու ժամանակագրությանը, և հնարավորություն է ընձեռում դատելու, որ այն թվագրվել է ոչ որպես: դրամական միավոր, այլ հիշատակելու համար Շապուհին թագավոր կարգելու իրողությունը: Դրամական շրջանառությանը ոչ բնորոշ արծաթյա սասանյան այդ փոքրիկ դրամը ներկայացնում է հայ-իրանական քաղաքական կապերի հետ աղերս ունեցող վկայություն 5-րդ դ. առաջին քառորդի վերաբերյալ:

Հետագայում այդ կապերը դիտվում են ոչ միայն հայկական շուկաներում սասանյան դրամների ունեցած լայն տարածմամբ, այլև սասանյան արծաթե այն դրամներով, որոնց վրա պահպանված գրքով նշվում էր Հայաստանի անունը: Այդպիսի դրամների թողարկումը ծայր է առել սա-

սանյան արքա Փերոզի /457-489/ զահակալուծյան տարիներից հարառե-
լով մինչև Արտաշիռ 3-րդի /628-630/ վերջին օրերը, այսինքն շուրջ
150 տարի: Հիշյալ դրամները ներկայումս պահվում են դրամագիտության
իրանական /Քեհրան/ և Եվրոպական կենտրոններում /Վիեննա, Լոնդոն,
Համբուրգ և այլուր/:

Հ.Վ.ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Մ.Ե.ԱՐԱՐԴԵՏՅԱՆ
/ Հ Պ Պ Թ /

ԿԻԼԻԿԱՆ ՀԱՅԻԱՎԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ ՀԱՅՏԱՌԲԵՐՎԱԾ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Դրամների տեղագրական տվյալները, ինչպես և զանգվածների կազմի ու-
սուումնասիրությունը պատմագիտական մեծ կարևորություն է ներկայաց-
նում:

Ինչպես հայտնի է, դրամագործությունը Կիլիկիայի հայկական պե-
տությունում /1080-1375թթ./ դրված էր բարձր հիմքերի վրա և այն բա-
վական ամբողջական ուսումնասիրված է, հատկապես վերջին երկու տաս-
նամյակների ընթացքում լույս տեսած Զ.Պետրոսյանի մենագրությունների
շնորհիվ: Սակայն Կիլիկիայի հայկական պետության դրամաշրջանառությու-
նը հարցերի լրիվ ընդգրկմամբ զրեթե ուսումնասիրված չէ: Բոլորովին
քննված չեն, մասնավոր, Կիլիկիայի հայկական պետության և Հայաստանի
կապերը՝ դրամագիտական տվյալներով:

Նշենք, որ դրամագիտական աշխատություններում Կիլիկիա-Հայաս-
տան /ինչպես և Անդրկովկաս/ կապերի իրողությունը բացարձակապես ժըն-
տրվում է:

Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի դրամագիտական հավա-
քածությունում պահվում են նաև Կիլիկիայի դրամներ՝ գտնված Հայաստանի տա-
րածքից, որոնք թեև քանակով շատ չեն, այնուամենայնիվ որոշակի պար-
զաբանում են այդ խնդիրը:

Ներկայացվող վեց դրամները գտնվել են պատմական Հայաստանի հինգ
վայրերից՝ Անի, Անքերդ, Մեծամոր, Մեղրի և Նախիջևան: Դրամները թո-
ղորկվել են հետևյալ տիպակալների կողմից՝

1. Լևոն Ա /1198-1219/, արծաթ, դրամ:
2. Լևոն Ա, պղինձ, դանգ:
3. Հեթում 1-ին /1226-1270/, պղինձ, դանգ:
4. Լևոն 2-րդ /1270-1289/, պղինձ, քարեմեզ:

/Այս դրամը գտնվում է Մեծամորի պատմա-հնագիտական թանգա-
րանում/:

5. Հեթում 2-րդ /1289-1306/, պրինս, քառեզ:

6. Լևոն 5-րդ /1374-1375/, պրինս, փոռ:

Ներկայացվող արձանագրված դրամները, գտնված լինելով տարբեր վայրերից, տարածքով ընդգրկում են պատմական Հայաստանի Հյուսիս-արևելյան հատվածի զբոսն ողջ տերիտորիան:

Ընտրվող դրամներից միայն մեկն է արծաթյա, մնացածը տարբեր արժեքի շերտի պղնձյա միավորներ են: Սակայն եզրակացություններ անել Հայաստանում հայտնաբերված կիլիկյան արծաթյա ու պղնձյա դրամների տոկոսային հարաբերությունների մասին այսօրվա նյութով հնարավոր չէ: Կարելի է ենթադրել, որ կիլիկյան պղնձյա դրամները ներմուծվել են Հայաստան արծաթյա միավորների հետ և հավասարազոր ընդունելի են եղել Հայաստանի շուկաներում:

Կիլիկյան հայկական պետության արծաթյա դրամները, հատկապես 13-րդ դ. լայնորեն տարածված էին միջագային շուկաներում, այնպես որ բուն Հայաստանը չէր կարող դուրս մնալ դրամաշրջանառության այս ոլորտից և մենք հեռու ենք այն մտքից, որ այստեղ հիմնականում տարածված են եղել պղնձյա դրամներ:

Հետաքրքրական է, որ ընտրվող դրամները հայտնաբերվել են Հայաստանի առևտրական այնպիսի կենտրոններից, որոնք կապող օղակներ են հանդիսացել Հայաստանի ու Կիլիկիայի հայկական պետության միջև:

Կիլիկիայի դրամների ուսումնասիրությունը կապված Հայաստանի դրամաշրջանառության հետ, ցնվում է առաջին անգամ: Սակայն ներկայացվող նյութը հնարավորություն չի ընձեռում անելու վերջնական հետևություններ: Միայն նոր նյութերի հայտնաբերումը կբացահայտի կիլիկիայի հայկական պետության և Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական կապերը՝ դրամագիտական տվյալներով:

Հ.Գ.Ղազարյան, Խաթարված մշակութային շերտով աշխարհը մանկերի սոցիալ-տնտեսական երևույթների վերա- կանգնման փորձ	3
Ս.Վ.Թադևոսյան, Լուսակերտ առաջին քարայրի վերին պեղումների մշակութային	5
Հ.Ա.Ազիզյան, Հրազդանի կիրճի քարայր-կացարաններն ու նը- րանցումը բնակավայրի նախափուլը	6
Ա.Դեմիրճյան, Հ.Ազիզյան, Կուրգեր Համո-1 քարայրից . . .	9
Մ.Հ.Ալթունյան, Դեմքի փափուկ հյուսվածաշերտի կազմաբանական հետազոտությունները ըստ հասակային եվ սեռային խմբերի	10
Է.Վ.Խանգուլյան, Հրազդանի պեղումները	11
Ռ.Ս.Բաղդյան, Կառնուտի պեղումների հիմնական արդյունքները	12
Գ.Ե.Արեշյան, Շամիրամի հուշարձանախմբի սիստեմատիկ պեղում- ների տասնամյակը	13
Հ.Ե.Սիմոնյան, Շամիրամի քաղաքաբանության 1-ին շերտագրական տե- ղամասի 1983թ. պեղումների արդյունքները . . .	15
Ա.Ց.Գևորգյան, Քարաշամբի դամբարանադաշտի պեղումները . . .	17
Վ.Է.Հովհաննիսյան, Մետաղյա իրեր քարաշամբի դամբարանադաշ- տից	18
Ս.Հ.Դեմիրճյան, Թադևոսյանի իշխանավորի պատկերը Լոռի-բերդի բրոնզեդարյան ընկալվածքում	19
Լ.Ա.Գեորգյան, Պեղումներ Քուրաբում	21
Ա.Ս.Փիլիպոսյան, Պեղումներ Կամոյի շրջանի Սարուխան գյուղ- ում	22
Ն.Գ.Ենգիբաթյան, Սասունիկի վաղ երկաթի դարի դամբարանների 1984թ. պեղումները	24
Ս.Ա.Եսայան, Լ.Ն.Բիսպուկ, Ա.Գ.Կանեցյան, Օշականի պեղում- ները	25

Ռ.Մ.Թորոսյան, Արգիշտիի խնդիրների պեղումները	27
Ս.Ա.Ծսայան, Լ.Ն.Բիագով, Ա.Գ.Կանեցյան, Ս.Գ.Հմայակյան, Նորահայտ ուղարակված դամբարանը Երևանում	28
Ս.Գ.Հմայակյան, Թաղման ձեռնարկը Ուրարտուում	29
Գ.Ա.Տիրացյան, Արմավիրի պեղումները	30
Փ.Դ.Խաչատրյան, Արտաշատի պեղումները	32
Ա.Վ.Տոնիկյան, Արտաշատի մարտարապետական համալիրների շար- վածքների որոշ տիպերի մասին	34
Ի.Ա.Կարապետյան, Կարմաղբյուրի պեղումները	35
Ֆ.Ի.Տեր-Մարտիրոսով, Անտիկ Շիրակավանի պեղումները	37
Գ.Գ.Զոչարյան, Նոր Նյու-Եթիոպիայի Դվինի հելլենիստական բնակավայ- րի վերաբերյալ	38
Հ.Ա.Օհանյան, Շամիրամի անտիկ ժամանակաշրջանի բնակավայրի պեղումները	39
Ե.Ա.Ասատրյան, ,,Ջաջարի բերդ'' ամրոցի պեղումները	41
Գ.Հ.Կարախանյան, Հ.Ա.Մեղրյան, Եղմիսի միջնադարյան հուշարձանի պեղումների նախնական արդյունքները	42
Ա.Ա.Քալանթարյան, Դվինի արշավանքի 1983-1984թթ. աշխա- տանքների հիմնական արդյունքները	43
Փ.Ա.Բաբայան, Դվինի ստորին բերդի պեղումների արդյունքները	44
Ն.Գ.Հակոբյան, Դվինի կենտրոնական թաղամասի պեղումները	45
Ա.Ս.Ժամկոչյան, Դվինի միջնաբերդի հարավային տեղամասի պե- ղումները	46
Ս.Վ.Հարությունյան, Մարմաշենի պեղումների արդյունքները	47
Ռ.Հ.Վարդանյան, Ժամանակագրական ժողովրդագրություն	49
Հ.Լ.Պետրոսյան, Առաջնորդի մի նորահայտ խաչքարի և նրա ար- ժանագրության մասին	51
Բ.Լ.Սահյան, Դիտրոպոլիսի արագածոտնի վաղ միջնադարյան պաշտպանական համակարգի մասին	52

Գ.Գ.Սարգսյան, Թեղենյաց վանքի գեղումները և թշնիի մի արձա- նագրության առթիվ	53
Հ.Ա.Նսալյան, Միջնադարյան հուշարձանների գեղումները իջևանի շրջանում	54
Խ.Ա.Մուշեղյան, Հայաստանի սասանյան դրամները	57
Հ.Վ.Սարգսյան, Մ.Ն.Աթրապեյան, Նիկիկյան հայկական դրամներ հայտնաբերված Հայաստանում	59

Հանձնված է արտադրության 28. 03. 1985 թ.: Ստորագրված է
տպագրության 26. 03. 1985 թ.: Վճ 05169 Ձափը $60 \times 84 \frac{1}{10}$
Քուղթ նո.1, օվսեթ տպագրություն: Պայմ. 3,72 մամ., տպագր.
4,0 մամուլ: Ներկ.մամուլ 3,72: Հրատ.հաշվարկ. 3,0 մամուլ:
Տպաքանակ 150, Հրատ. նո.6310 Պատվեր 249: Գինը 50 կոպ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24գ.:
Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, пр.Маршала Баграмяна, 24г

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 378310, ք.Էջմիածին:
Типография издательства АН АрмССР, 37810, г. Эчмиадзин.

ԳԼՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0227090

A $\frac{\pi}{22012}$